

KESİT AKADEMİ DERGİSİ

ISSN: 2149-9225

The Journal of Kesit Academy

Arş. Gör. Dr. Deniz ERÇAVUŞ
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
ercavus4342@hotmail.com ORCID

KLASİK FARS ŞİİRİNDE HALLÂC-I
MANSÛR

MANSUR AL-HALLAJ IN CLASSICAL
PERSIAN POETRY

Geliş / Submitted / Отправлено: 17.02.2021
Kabul / Accepted / Принимать: 15.03.2021
Yayın / Published / Опубликованный: 25.03.2021

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Information

Research Article

Информация о Статье

Научная Статья

Atıf / Citation / Цитата

Erçavuş, D. (2021). Klasik Fars Şiirinde Hallâc-ı Mansûr. *Kesit Akademi Dergisi*, 7 (26), 507-539.

Erçavuş, D. (2021). Mansur Al-Hallaj in Classical Persian Poetry. *The Journal of Kesit Academy*, 7 (26), 507-539.

 10.29228/kesit.49497

Bu makale İntihal.net tarafından taranmıştır.

This article was checked by Intihal.net.

Эта статья была проверена Intihal.net

intihal.net

KESİT AKADEMİ DERGİSİ

ISSN: 2149-9225

The Journal of Kesit Academy

KLASİK FARS ŞİİRİNDE HALLÂC-I MANSÛR¹

MANSUR AL-HALLAJ IN CLASSICAL PERSIAN POETRY

Arş. Gör. Dr. Deniz ERÇAVUŞ

Öz: Tasavvuf tarihinin en ünlü mutasavvıflarından biri olan Hallâc-ı Mansûr, tasavvufun gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Sözleri ve menkıbeleri çağlar boyunca Müslümanlar arasında son derece etkili olmuştur. Hallâc-ı Mansûr'daki tasavvufi düşüncenin temelini oluşturan şey "vahdet-i vücûd" anlayışıdır. Varlığın birliği inancını hazırlayan Hallâc'a göre, mutlak var olan yalnızca Tanrı'dır çünkü her şey Tanrı'nın yansımasının sonucudur. Bu konuda ortaya koyduğu "enelhak" kavramı, kişinin kendi benliğini yok ederek bir gerçeklik haline gelmesidir. Her şeyde Allah'ı görmek için kullanılan "enelhak", artık Tanrı'ya tanımlamak için kullanılan bir terimdir. "Enelhak" fikriyle dini ve siyasi çevrelerin tepkisini çeken Hallâc, darağacında asılarak idam edildi. Hallâc'ın katliamından sonra tasavvuf ağır bir bunalım yaşadı ancak tasavvuf taraftarları arttı. Hallâc'ın tasavvuftaki bu etkisinin yanı sıra Klasik Fars şiiri de Hallâc'ın fikirlerinden derinden etkilenmiştir. Hallâc'ın menkıbevi hayatı ve trajik ölüm şekli onu efsaneleştirerek onunla ilgili sembollerin oluşmasına neden olmuştur. Şiirlerde "enelhak" ve "darağacı" sembolleri sıkça yer almış, can vermeye hazır olan sûfî ve âşığı sembolize etmek için Hallâc adı kullanılmıştır. Doğu kültür ve edebiyatında çok büyük etkiye sahip olan Hallâc-ı Mansûr'un adının çok sık anıldığı İran Edebiyatı'nda özellikle Klasik Fars şiirinin önemli simalarından Ferîdüddin Attâr, Hâfız-ı Şîrâzî, Senâî-yi Gaznevî, Mevlânâ, Ebû Saîd gibi şâirler şiirlerinde Hallâc'tan bahsetmişlerdir. Onun hayat hikâyesi, idamı, haksızlığa karşı gelmesi, "enelhak" sözü, vahdet-i vücûd anlayışı örnek gösterilerek iktibas, telmih ve teşbih gibi söz sanatları yoluyla sürekli olarak şiirlerde işlenmiştir. Çalışmamızda bunları çeşitli örneklerle ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Klasik Fars Şiiri, Hallâc-ı Mansûr, tasavvuf, enelhak, darağacı

Abstract: Mansur al-Hallaj, one of the most famous Sufis in the history of Sufism, made important contributions to the development of Sufism. His words and legends have been extremely influential among Muslims throughout the ages. It is the understanding of "wahdat al-wujûd" that forms the basis of mystical thought

¹ This study was presented orally in (USVES 2020)./Bu çalışma Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu 2020'de (USVES 2020) sözlü olarak sunulmuştur.

in Mansur al-Hallaj. According to Hallaj, who prepared the belief on the unity of being, it is only God that exists absolutely because everything is the result of God's reflection. The concept of "ana'l-haqq" that Hallaj puts forward on this subject is the destruction of one's own self and becoming a reality. "Ana'l-haqq" which is used to see God in everything, is now a term used to describe God. Hallaj, who attracted the reaction of religious and political environments with the idea of "ana'l-haqq" was executed by hanging on the gallows. After massacre of Hallaj, Sufism had a heavy depression, but supporters of Sufism increased. Classical Persian poetry was deeply influenced by Hallaj's ideas as well as this influence of Hallaj in Sufism. Hallac's legendary life and tragic way of death caused him to become a legend and create symbols about him. The symbols of the "ana'l-haqq" and "gallows" were frequently used in poems, and the name of Hallaj was used to symbolize the mystic and lover who were ready to give life. In Iranian Literature, where the name of Mansur al-Hallaj, who has a great influence on the Eastern culture and literature, is mentioned frequently, such as Fariduddin Attar, Hafez Shirazi, Sana'i Ghaznavi, Mawlana and Abu Said who poets one of the important figures of Classical Persian poetry, talked about Hallac in their poems. His life story, his execution, his opposition to injustice, the word "ana'l-haqq", and the understanding of Wahdat al-wujud were shown in poems through the art of words such as quotation, telmih (allusion) and teşbih (simile). In our study, we tried to reveal these with various examples.

Key Words: Classical Persian poetry, Mansur al-Hallaj, sufism, ana'l-haqq, gallows

GİRİŞ

Hallac-ı Mansur'un Hayatı

Tasavvufun gelişmesinde önemli katkıları olan meşhur mutasavvıf Hallac-ı Mansur (ö. 309/922), 244'te (858) Fars eyaletinde bulunan Beyza şehrinin Tür kasabasında dünyaya gelmiştir. Dedesi Mahamma adında bir Mecûsî, (Uludağ, 1997: 377) babası ise Müslüman olmuş bir İranlıdır (Bakış, 2010: 5). Anne tarafından Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin neslinden geldiği söylenerek kendisine "Ensârî" de denilmiştir. İbnü'n-Nedîm'e göre babasının mesleğinden dolayı "Hallac" diye tanınmış, oğlu Hamd ise insanların gönüllerindeki sırları pamuk gibi atıp altüst ettiğinden "Hallac-ı Esrâr" unvanıyla anıldığını anlatmıştır. Bir rivayete göre de bir hallacın dükkânında iken sahibini bir yere göndermiş, bu kişi dükkânına döndüğünde bütün pamukların atıldığını görüp bunu onun kerameti olarak kabul etmiş ve sonrasında kendisi "Hallac" ismiyle anılmıştır. Asıl adı Hüseyin olmasına rağmen daha çok Mansur ve Hallac-ı Mansur diye anılmıştır (Uludağ, 1997: 377). Câmî, Nefehâtü'l-Üns eserinde onun unvanını Hüseyin Mansur el-Hallac el-Beydâvî, künyesini Ebû'l-Mugîs olarak ve üçüncü tabaka şeyhler arasında kaydetmiştir (Câmî, 1858 hş.: 168).

Güney İran'da özellikle Araplaşmış bir merkez olan Beyza'da doğmuş olan Hallac, pamuk atıcısı (hallac) olan babasıyla birlikte bu şehirden ayrılarak Ahvaz'ın dokumacılık merkezlerini dolaşırlar. Tüster'den Nehr-i Tîrâ'ya, Kürküb'e, Arap ülkesinin içlerine Vâsît'a kadar gider-

ler. Henüz küçük yaşlarda olan Hallâc, ünlü “Kur’ân okuyucuları” okulu bulunan bu büyük Sünni Hanbeli şehrinde, tam anlamıyla Araplaşır. Böylelikle İran toprağından köklerini koparır ve anne tarafından Arap olmamasına rağmen kültürel olarak mevaliler, yani Müslüman kent uygarlığının en iyi kurucu ve yaşatıcısı olmuş, İslam’a en başından beri direklerinin çoğunluğunu, Selmân ve Bilâl’den beri Abdâllarını, şefaathçilerini sağlamış olan “Araplaşmış” dönemler arasına katılır (Massignon, 2006: 55-56).

On altı yaşında, gramer, kıra’at, tefsir, Kur’ân okuma ve yorumlama öğrenimini tamamlayan Hallâc, tekrar Tüster’e dönmüş ve orada iki yıl, simgesel ve gizemciliğe dayalı (bâtınî) ilk tefsir yazarı olan dünyadan el-etek çekmiş zahid Sehl et-Tüsterî’nin (ö. 283/896) hizmetine girmiştir (Massignon, 2006: 56). Ardından Basra’ya gelmiş ve Ebû Ya’kûb Akta’ adlı bir sûfînin kızı ile evlenmiştir. Hallâc, burada Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 297/910) tarafından tasavvufi yola girmeye ikna edilmiştir. Basra’da zâhidâne bir hayat yaşarken kayınpederiyle şeyhi arasında şiddetli bir geçimsizlik çıkan Hallâc, bu durumu arz etmeye ve aklındaki soruların cevabını bulmaya Cüneyd-i Bağdâdî’nin (ö. 297/909) yanına gider (Bakış, 2010: 7-8). Bir süre Cüneyd’in yanında yaşar ve onun sohbetlerine katılır. Cüneyd ona bir süre sessiz ve yalnız kalmasını tavsiye eder. Sonra Hicaz’a yönelir ve bir yıl da orada kalır sonrasında Bağdad’a döner. Sûfîlerden bir grupla Cüneyd’in yanına gelir ve ona bir meseleyi sorar. Cüneyd cevap vermez Hallâc’a “git de çabuk darağacını kanınla boya!” der. “Ben darağacını kırmızıya boyadığım gün sen de şekil elbisesini giyersin” diye yanıt verir. Bunun üzerine Cüneyd’den beklediği cevapları alamayınca Tüster’e geri dönen Hallâc, bir yıl orada kalır, halk etrafında toplanır ancak o halkın fikirlerine aldırış etmez. Amr b. Osman el-Mekkî, onu halkın gözünden düşürmek için Huzistan’a mektuplar yazar, Hallâc’ın gönü bu durumdan incinir, tasavvuf giysisini çıkarır ve halkın sıradan giysisini giyer. Beş yıl boyunca halkın gözünden kaybolur (Attâr, 1382 hş.: 292). Hallâc, Tüster’de iken hacca gitmiş, döndüğünde Basra’ya geçmiş ve bir süre kaldıktan sonra İsfahan, Kum, Horasan’a seyahatler yapmıştır. Buralarda ledünnî vaazlar vererek büyük şöhret kazanmıştır. Keşmir’deki putperestleri, Maçin’deki Türkleri Müslüman etmek için Hoten ve Turfan’a kadar çok sayıda Türk ve Hindistan şehirlerine seyahat etmiştir. Hallâc, tekrar hacca gittiğinde Arafat’ta iken halkın kendisini aşağılamasını ister. Mekke’de bir süre kaldıktan sonra Basra’ya dönüp halka vaazlarda bulunur. Verdiği vaazlarda, fenâfillahtan bahseder, makamının sırlarını ortaya koyan “enelhak” ifadesini söyler. Bu sözden sonra devrin siyasi ve dini otoritelerinin pek çoğunun düşmanlığını kazanır. Bununla birlikte onu ve savunular da vardır. Hallâc, Sus’ta yakalanıp hapsedilir. Hapiste olduğu sekiz yıl boyunca *Tâsin el-Sirâc*, *Tâsin el-Azâl* gibi risaleleri yazmış, şöhreti giderek artmıştır (Tatçı, 2008: 25-26).

Daha sonra Hallâc, reisü’l-kurra makamında bulunan İbn Mücahîd’e (ö. 324/936), düzmece kerametler gösteriyor diye ihbar edilir. Yargılanır, ilham akidesi, Allah aşkı uğruna kurban olma görüşü ve beden Kâbe’sinin yıkılması gibi konuları içeren remizli mecazlı ifadelerinin manalarına bakılmaksızın zahirine göre hüküm verilip mahkûm edilir. Onun beden Kâbe’sinin yıkılması sözünün ardından Karmatîlerin Kâbe’yi tahrip etmeleri üzerine ortalık iyice karışır. Karmatîlerin gerçekleştirdiği bu olay, Samanîlerin bazı müridleri himaye etmesi ve Hanbelîlerin isyanı, Hallâc’ın mahkûmiyetini hızlandırır. Vezir Hâmidin Malikî kadısı Ebû Ömer Hammâdî’nin Hallâc hakkında vermiş olduğu idam fetvası, başmabeyinci Nasr ve annesi Saggab’ın af taleplerini reddeden Halife Muktedir tarafından onaylanır (Cebecioğlu, 1988: 335-336).

İdamı hakkında çok sayıda rivayet anlatılır. Asılmak üzere idam sehпасına getirilen Hallâc, arkadaşı Şiblî'den (ö. 334/946) seccadesini sermesini rica etmiş, Şiblî, seccadeyi serince 2 rekât namaz kılmış. Bu sırada cellat gelmiş bir kılıç darbesiyle Hallâc'ın burnunu uçurmuş ve bembeyaz saçları bir anda kırmızıya boyanmış. O anda bunu gören Şiblî ve Hallâc'ın dervişlerinden bir grup kendinden geçmiştir. Hallâc, kemikleri görününceye kadar kamçılanmıştır. Ardından vücudu parçalara ayrılmış, elleri ve ayakları kesilmiş, darağacına asılmış, kafası kesilmiş ve son olarak cesedi yakılarak külleri bir minareden rüzgâra savrulmuş ve Dicle nehrine atılmıştır (Cebecioğlu, 1988: 336-338; Câmî, 2011: 2812).

Hallâc'ın Abbasilere karşı ayaklanan Karmatilerle gizlice mektuplaştığı, enelhak sözüyle Tanrı olma iddiasında bulunduğu, haccın farz oluşunu inkâr edip yeni bir anlayış ortaya koyduğu, bunların onun öldürülme nedenleri arasında olduğu ileri sürülmüştür. III./IX. yüzyılda yaşayıp Hallâc'inkine benzer sözleriyle tanınan Bâyezîd-i Bistâmî gibi sûfilere dokunulmamasına bakıldığında idamın esas nedeninin bu tür iddialar olmadığı anlaşılmaktadır. Dinsel olmaktan çok siyasal bir karar olan Hallâc'ın idam fetvası, siyasal baskı ve entrikalar sonucunda gerçekleştirilmiştir (Yıldırım, 2006: 348). Onun sahip olduğu büyük ün, çok sayıda müridin çevresinde toplanması, sarayda ve yüksek rütbeli devlet adamları ve kumandanlar arasında bile taraftar bulması, zenci kölelerin isyanını haklı bulması, mehdî olduğu ve Abbâsiler'e karşı Karmatîler'le gizlice işbirliği yaptığı yolunda ortaya çıkan söylentiler devlet adamlarının endişelenmesine neden olmuş, bu yüzden baskı yoluyla hâkimler kurulundan fetva alıp Hallâc'ın idamını gerçekleştirmişlerdir (Uludağ, 1997: 378).

Hallâc'ın asıldığı yer zamanla önem kazanmış ve Hak şehidi bir velînin türbesi olarak ziyaret edilmiştir. Burada Hallâc adına inşa edilen ve zaman zaman onarılan türbenin dışında çeşitli İslâm şehirlerinde de onun adına pek çok makam yapılmış ve bu makamlar birçok muta-savvıf, âlim ve devlet adamı tarafından ziyaret edilmiştir (Uludağ, 1997: 378).

Sûfî aşkın sembolü olan bir figür haline gelen Hallâc, insan ile Allah arasındaki birliği ve nihai kavuşmayı anlatan şairler için ana figürlerden biri olmuştur. Adı unutulmamış, ölümü birçok esere konu olmuş, İslam'ın yayıldığı tüm coğrafyada yüzyıllar boyunca tasavvufi bir sembol olarak anılmıştır. (Schimmel, 2014: 184, 195).

Hallâc'ın Düşünce Dünyası

Hallâc-ı Mansûr, kendisine mezhebi sorulduğunda "Rabbimin mezhebi üzerindeyim." diye cevap verir (Hemedânî, 2015: 27). Her şeyden önce iyi bir Müslüman olan Hallâc'ın tasavvufi düşüncesi tamamen Kur'an ve hadislerden kaynaklanmıştır. Mezhep olarak Hanbeli olmakla birlikte, mezheplerin azimete ait ahkâmını alarak onlarla amel etmeyi kendine mezhep edinmiştir. O, Sünnetle deruni tecrübe arasında bir uyum olmasını savunmuştur. Konuşmalarında daima *Kur'an'a* sarılmayı, çok sıkı riyazet yapmayı, ruha sinmiş bir ibadet anlayışına sahip olup devamlı tevbekar olmayı, durmaksızın Allah'ı aramayı bildirirken en tanınmış ve en sahih hadislerle başvurmuştur (Cebecioğlu, 1988: 339).

Hallâc-ı Mansûr, insanın beşerî (maddî) yönünü nâsût (insan), ilâhî (mânevî) yönünü de lâhût (İlahi Zat) kelimeleriyle ifade etmiştir. Daha sonra diğer sûfiler de bu iki terimi kullanmışlardır. Hallâc'a göre insan Allah'ın ezelde kendisinden çıkardığı bir sûrettir, Allah gizli olan güzelliğini ve sırrını onda göstermiştir. Hallâc, bu sûretin nâsût ve lâhût olmak üzere iki tabiat

ve âlemden oluştuğunu ve iki âlemin ayırt edilemeyecek şekilde birbiriyle mezcedildiğini söylemiş ve “Allah Âdem’i kendi suretinde yaratmıştır” hadisini bu çerçevede açıklamıştır (Uludağ, 2006: 431).

Hallâc’ın, “Tenzih ederim o zatı ki nâsûtu, parlak lâhûtun yüce sırrını açığa çıkarmış, sonra da halka açıkça yiyen, içen sûretinde görünmüştür” beytinde dile getirdiği bu görüş vahdet-i şühûd, hulûl, bazılarına göre de ittihad/vahdet-i vücûd anlayışı bağlamında şerh edilmiştir. Afîfî, Hallâc’ın “Ben Hakk’ın sûretiyim” sözüyle kendisinin O’nun şehadet âlemindeki mazharı olduğunu, lâhûtî ve nâsûtî iki ayrı tabiata sahip bulunduğunu ve nâsûtun lâhûtta fenâyâ erdiğini anlatmak istediğini öne sürmüştür (Uludağ, 2006: 432).

Hallâc, bu konu hakkında şiirlerinde şöyle der:

“Senin ruhun benim ruhuma şarabın saf su ile karışması gibi karışmıştır.

Sana herhangi bir şey dokunduğunda bana da dokunur.

Ey Allah’ım her durumda sen, bensin!”

Ben, sevdiğim oyum ve sevdiğim o, benim

Biz, bir vücûdda sakın iki ruhuz.

Eğer sen beni görürsen, onu görmüş olursun.

Ve eğer sen onu görürsen ikimizi birlikte görmüş olursun.

(Tatcı, 2008: 39)

Bu nâsût ve lâhût kelimelerini yorumlayanlardan bazıları onların aslının Süryânîce olduğuna dikkat çekerek Hallâc’ın, Hz. İsa’nın lâhûtî ve nâsûtî olmak üzere iki tabiatı bulunduğu inanan monofizitlerin etkisinde kaldığını ileri sürmüşlerdir (Uludağ, 2006: 432). Hulûl²cüler yani tecessüde inananlar, genellikle sûfîler tarafından mutedil Müslümanların reddettiği ölçüde sert şekilde reddedilmiştir. Fakat sûfîler hulûl inancını tereddütsüzce kınadıkları halde, Hallâc’ı o düşünceye sahip olma şüphesinden kurtarmak için ellerinden geleni de yapmışlardır. Onu farklı görüşlerle savunmuşlardır, kimisi Hallâc’ın, Hakk’a karşı günah işlemediği lakin şeriata karşı büyük bir suç işlediği fikrindedir (Tatcı, 2008: 39).

“Enelhak” diye bağırın Hallâc değil, aslında ermiş Hallâc’ın ağzıyla konuşan bizzat Allah’ın kendisiydi. Tıpkı Allah’ın yanan bir ağaçtan Musa’ya hitap edişi gibi (*Kur’an*, XX, 8-14). Birçok sûfî tarafından bu görüşün Hallâc’ın gerçek düşüncesini temsil ettiği kabul edilmiştir. Mevlânâ, yegâne nurun bütün âlemden binlerce surette nasıl tecelli ettiğini ve tek zatın daima aynı kalarak, her çağda insanoğluna onun şahitliğini yapan peygamber ve velilerin kisvesine nasıl büründüğünü şöyle tasvir eder (Tatcı, 2008: 40):

“Çarpıcı güzellik her an bir başka şekilde doğar, nefsi cezbeder ve kaybolur.

Her an biricik mahbûb, bazen yaşlılığın bazen de gençliğin yeni bir örtüsüne bürünür.

² İlâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleşmesi anlamına gelen bir terim.

Şimdi o, çömlekçi balçığının ta içine daldı. (yani) Ruh bir dalgıç gibi daldı.

Sonra o, kalıba dökülmüş ve pişirilmiş çamurun derinliklerinden çıktı ve dünyada göründü.

O, Nûh oldu ve onun niyazı sırasında âlem tufana tutulduğu halde o, Nûh'un gemisine girdi.

O, İbrahim oldu ve onun uğruna gülistan olan ateşin ortasında göründü.

Bir süre o, kendini eğlendirmek amacıyla dünyada dolaşmaktaydı.

Sonra o, İsa oldu ve gök kubbeye yükseldi. Allah'ı tazime başladı.

Kısaca, senin gördüğün her nesilde gelip giden hep o idi.

Nihayet o, bir Arap suretinde zuhur etti ve âlemlerin sultanlığını kazandı.

Nakledilen nedir? Gerçekte tenasüh nedir? Gönülleri fetheden güzel.

Bir kılıç oldu ve Ali'nin elinde göründü, zamanın kılıçtan geçiricisi oldu.

Hayır hayır! Çünkü o insan suretinde "Enelhak" diye bağırandı da.

Darağacına çıkan Mansûr değildi, oysa ahmaklar öyle zannetti.

Rûmî küfre düşmedi, düşmeyecek de; ondan şüphe etmeyin.

Kim inanmazsa kâfirdir, cehennem dibini boylayanlardan biridir."

(Tatçı, 2008: 40-41)

Enelhak

Enelhak, bu büyük sûfînin tam bir vecd halindeyken söylediği bir ibaredir. Onun idamının nedeni olarak kabul edilen bu meşhur söz, o zamanlardan beri bütün tasavvufi toplantıların konusu olmuş, bütün büyük sûfîlerin zihnini meşgul etmiştir. Kimisi onu bu sözünden dolayı kâfir olarak kabul ederken onu büyük bir veli kabul edenler ise bu sözü diğer sûfîlerin şahiye-leri gibi görüp farklı şekillerde yorumlamışlardır. Onun bu konudaki ifadesinin tamamı şu şekildedir: "Eğer Allah'ı tanımıyorsanız, eserini tanıyınız. İşte o eser benim, ben Hakkım, çünkü ebediyen Hakk ile Hakkım..." bu sözü daima onun fenâ, sekr ve tevhid hali düşünülerek açıklanmaya çalışılmıştır. Mutasavvıflar kendilerindeki ilahi vasıfları keşfettiklerinde Allah'tan başka her şeyi bir gölge kabul ederler, hatta kendilerini bile var gördüklerinden benliği ortadan kaldırmaya çalışırlar. İşte bunu başardığına inanlarda böyle garip haller görünür. Enelhak sözü de böyle bir halde dile gelmiştir. Hallâc, bu sözle Hakk'a eriştiğini, kendi benliğini yok edip artık bizzat İlahi varlıkla baş başa kaldığını yani benliğini O'nun varlığında fani ettiğini anlatmıştır. Çünkü gölge ancak asıl varlık var olduğu sürece var olabilir (Ceylan, 2007: 191).

Hallâc, kendisini Hak ile kaim, kendi varlığını ise yok görerek "enelhak" sözünü sarf etmiştir. Burada bir incelik bulunur. "Allah" lafzı O'nun zatına, Hak kelimesi de O'nun tecellilerine adlandırılan bir isimdir. Bu sözünden dolayı idama mahkûm edilen Hallâc'ın idamı esnasında söylediği sözler, bu sözlerin ruhi vecd sonucu meydana geldiğini gösterir: "Kulların sana olan yakınlıklarından ve dinlerine olan bağlılıklarından ötürü beni öldürmek için toplandılar. Onları başışla! Çünkü Sen bana gösterdiğin sırları, onlara da göstermiş olsaydın, hakkımda böyle düşünmeyeceklerdi. Şayet onlardan gizlediklerini benden de gizlemiş olsaydın, ben böyle sözler söylemeyecektim."

“Ey Allah’ım, her yerde tecelli eden Sensin. Senin bilinmen benimledir. Benim varlığımın Seninle mümkün olması, Senin bilinmen benimledir. Benim varlığımın Seninle mümkün olması, Senin kıyamının benimle caiz olmasına aykırıdır...” (Yılmaz, 2016: 287)

Hallâc’ın bu sözü ne zaman ve nasıl söylediğine dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Kimi rivayetlerde araları bozulmadan önce Cüneyd’in önünde söylediğini kimisinde ise Şiblî’nin halkasında onunla girdiği bir tartışmada halkın gözü önünde söylediğini aktarılırken daha sonraki döneme ait ve sûfî kaynaklı üçüncü bir gelenek ise bu sözü Hallâc’ın mahkemede söylediğini ileri sürmüştür. Ama çoğunluk bu sözü vaaz şeklinde söylediği yönündedir. Kısacası “enelhak” sözü Hallâc’ın eserlerinde yer almamakla birlikte, öğretisi ve öğretimiyle uyumlu biçimde, onun tarafından söylenmiştir (Massignon, 2006: 176-179).

“Katletmek için onu alıp götürdüler, çevresinde yüz bin kişi toplandı. Gözünü hepsinin üzerinde dolaştırarak, “Hak! Hak! Enelhak!” diyordu. Derler ki, bu sırada bir derviş ona “Aşk nedir?” diye sordu. “Aşkın ne olduğunu bugün, yarın ve öbür gün göreceksin” dedi. O gün katlettiler, ertesi gün yaktılar. Üçüncü günse külünü rüzgâra verdiler...” (Attâr, 1984: 624)

Attâr’ın anlattığı bu hikâye, Hallâc’ın hayatını, aşkını ve ölümünü özlü bir şekilde aktarır. Attâr, aşkın sırrını açıklayarak âşık için en büyük günahı işleyen Hallâc’ın yaşadığı trajediyi en iyi şekilde aktar mıştır (Schimmel, 2018: 107).

“Hasbü’l-vâcid ifrâdü’l-vâhid lahu” (vecd sahibi) aşğa, bir ve tek olanı birlemek yeter Hallâc’ın son sözleri olmuştur. Âşğın kendi varlığını, aşk yoluyla temizlemesi gerektiğini anlatmak istemiştir. Hallâc’ın bütün hayatı boyunca hazırlığını yaptığı ölüm budur. Allah’a kavuşmak için sık sık Bağdatlıların kendisini öldürmelerini istemiştir: *“Öldürün beni ey sadık dostlarım; çünkü öldürülmemdedir benim hayatım”* der bir şiirinde (Schimmel, 2018: 115).

Hallâc’ın *Dîvân’*ında da yer alan *“Ben Hakk’ım; Hakk, Hakk için Hakk, Zât-ı her şeyimi kaplamış, nerede kalmış fark.”* (Bakış, 2010: 46) sözüyle enelhak sözünün manasını açıklamıştır. Ona göre Allah’ın zâtı her şeyini kapladığı için arada bir fark ayrılık yoktur, o yüzden de kendisinde Hak’tan başka bir şey görmeyen Hallâc “enelhak” (ben Hakk’ım) der.

Hallâc-ı Mansûr’un *Kitâbü’t-Tavâsîn* eserinin ve *Dîvân’*ının bir kısmını Türkçeye tercüme eden Yaşar Nuri Öztürk’e göre Hallâc ile birlikte ilk akla gelen “enelhak” sözüdür ve onun özgünlüğü bu tabirdedir. Ancak, “enelhak”la vahdet-i vücûd ve Hallâc’ın öldürülüşü arasında ilgi kurmak ve bu konu ve katledişini enelhak üzerine oturtmak çok yanlıştır. Öztürk, enelhak sözünün Hallâc’ın anlayışının Kur’ani bir ifadesi olduğunu düşünür. Ona göre enelhak hulûl anlamı taşımaz, enelhak (ben Hakk’ım), eneallah (ben Allah’ım) demek değildir. Hulûlde ilahlaşmak vardır; enelhak ise ancak ilahîleşmek olabilir. Enelhak sözündeki Hak kelimesi, Allah’ın zat ismi değil isim-sıfatlardan (Esmâül Hüsna) biridir. Esmâül Hüsna’nın her birinde ilahî tecelliden bir parça bulunur ve isimlerin taşıdığı tecelliler bakımından en üst sırada olanı Hak ismidir. Tecellilerden en fazlasına sahip olan insan, en güzel ifadesini Hak kelimesinde bulabilir. Çünkü hayır da haktır, şer de; Âdem de haktır İblis de. Yani zıtlıkların hepsi haktır. İnsan da zıtlıkları bir arada bulunduran bir benlik olduğu için onun varlığını da en güzel Hak kelimesi ifade eder. İnsan dışında hiçbir varlıkta zıtlar bir arada bulunmaz. Her varlık, Esmâül Hüsna’nın Hak dışındaki isimlerinden bir ya da birkaçının tecellisine sahiptir. Hak isim-sıfatının tecelligâhı ise sadece insandır. Bu nedenle Hak kelimesiyle sadece insanın nasibi ifade edilebilir.

Hallâc, enelhak derken insanın varlık bünyesindeki konumunu dile getirmiştir. Öztürk'ün ifadesiyle enelhak, yaratılmışlara, insana karşı bir bağımsızlık ilanı iken Zâtı Mutlak'a tam bağımlılığın da ilanıdır. Enelhak, *Kur'an*'ın istediği "üretici ve taşıyıcı ben" in ifadesidir (Öztürk, 2012: 364, 373, 400, 401).

Hallâc, 'benlik' konusunda İblis'in aşkını ve onurunu, Firavun'un ise inadını temel alır ve "Yoldaşım ve öğretmenim, İblis ile Firavundur" der. O, kendine özgü olan bu 'benlik' anlayışıyla "enelhak"ı temellendirir. "Enelhak" ifadesi "... onun mutlak Tanrı anlayışı, vecdin nadir anlarında yaşadığı yaratılmış insani ruh ile yaratılmamış (ezeli olan) ilahi ruh arasındaki aşk ve vuslat öğretisi..." olarak açıklanabilir. Allah'a ne akılla ne de duyuların yardımıyla varılamayacağını düşünen Hallâc, Lahut olana ancak aşkla varılabileceği inancındadır. Ancak iç sezisi yoluyla Tanrı kavranabilir, bu da içe dönüş yani "ben"i keşfedip ondan vazgeçerek mutlak "ben"e ulaşmaktır (Ağırman, Bekalp, 2012: 96-97). Hallâc, *Kitâbü't-Tavâsîn*'de ilahî aşkı pervâne ve mum sembolüyle şöyle anlatır: "*Pervane, sabaha dek alevin çevresinde döner; arkadaşlarının yanına gelir ve onlara, görkemli bir anlatımla bu Tanrısal ilişkisini anlatır. Sonra tam bir birleşmeyi özleyerek kendini alevin cilvelerine kaptırır. Alevin ışığı gerçekliğin bilgisidir, sıcaklığı gerçekliğin gerçekliğidir; onunla birleşme (tek oluş) ise gerçekliğin doğrusudur. Ona alevin ne ışığı yetiyordu, ne de sıcaklığı; kendisini alevin içine fırlatıverdi. Bu sırada onun söylentilerle kanmadığını bilen arkadaşları, son iç görüşünü anlatması için gelmesini bekliyorlardı. Ama o anda pervane yanmış kül olmuş dağılmıştı; ne bir biçimi kalmıştı, ne bedeni, ne de ayırt edici bir belirtisi. O, iç gözü aşamasına varınca, sözlerden uzaklaşmayı başarmıştı. İç görüşündeki varlığa ulaşınca da, iç görüşüyle hiçbir ilişkisi kalmamıştı.*" (Hallâc, 2012: 20-21)

Hallâc'ı âşıkların önderi ve âriflerin rehberi olarak gören Aynü'l-kudat Hemedânî'ye göre bu mertebeye yükselen salikten geriye hiçbir eser kalmaz, sadece onun Yaratıcısı kalır. Bu makamın ötesinde makam yoktur, bu mertebeden de yüce mertebe yoktur. Bu durumda olan Hallâc, enelhaktan başka ne diyebilirdi. Hemedânî eserinde, Hallâc'ın şöyle dediğini aktarır: "*Allah, bir kulunu veli edinmek istediğinde ona önce zikir, sonra da kurb (yakınlık) kapısını açar. Sonra onu tevhîd kürsüsüne oturtur, ondan perdeleri kaldırarak müşahedeyi gerçekleştirir. Daha sonra onu ferdaniyet yurduna götürür, Kibriya ve cemal örtüsünü kaldırır. Cemale bakış gerçekleştiğinde ise geriye sadece O kalır. Bu esnada kul tamamıyla fani olur, Hak baki kalır. Allah'ın korumasıyla, nefis davasından uzaklaşır.*" (Hemedânî, 2015: 55, 163, 171). İşte bu sözler enelhak ibaresinin hangi durumu temsil ettiğini açıkça ortaya koyar.

Nicholson'a göre "enelhak" bir şath sözü ve sekr ürünü değil, Hallâc'ın tasavvufi anlayışının en önemli noktasıdır. O, Hallâc'ı hem vahdet-i vücûdculardan hem de vahdet-i şühûdculardan ayırır. Nicholson, "enelhak"ın vahdet-i vücûdun bir ifadesi olamayacağını söyler. Zira Hallâc, uluhiyyet (ilahlık) konusunda tenzihi (Tanrı'nın bütün kusurlardan uzak olduğuna inanma) hiç bırakmamıştır. Bu durumda o, vahdet-i vücûdçu değildir. Hallâc, mütenahîyle (âlemin sonlu olduğunu ifade eden felsefe ve kelâm terimi) lâ-mütenahîyi (sonsuz) birbirini uzaktan seyreden iki varlık halinde görmez. O halde vahdet-i şühûdçu da olamaz. İşte bu ikisi arasındaki niteliği "enelhak" ifade eder (Tatçı, 2008: 43).

Niyâzî-i Kadîm'in *Hallâc-ı Mansûr Menâkıbnâmesi*'ni hazırlayan ve kitabında Hallâc hakkında ayrıntılı bilgi sunan Mustafa Tatçı ise Nicholson'un görüşlerinden farklı ve ilave olarak

şöyle der: *Hallâc'ın eserlerine bir bütün olarak bakıldığında açıkça görüleceği üzere, o, hem eşyanın hem nefsinin aslını birlemesi yönüyle nihayet vücut birliğine inanmış bir sûfidir. Esasında Hallâc'a göre, bütün nurların kaynağı nübüvvet nurudur. Ve asıl olan nur bâkî, fer (ışık) ise geçicidir. Aynı zamanda fenâfillah üzere olan bir sûfinin istikameti vahdet-i vücûda doğrudur* (Tatçı, 2008: 44).

Mevlânâ, *Fîhi Mâ Fih* eserinde Hallâc'ı savunmuş onun idamının gerekçelerinden biri olarak gösterilen sözün gerçek manasını şöyle açıklamıştır: *“Enelhak demeyi büyük bir iddia sanıyorlar, oysa bu, büyük bir alçakgönüllülüktür. Bunun yerine, “Ben Hakk'ın kuluyum, kölesiyim” diyen, biri kendi varlığı, diğeri Tanrı'nın varlığı olmak üzere iki varlık ortaya sürmüştür. Hâlbuki ‘ben Hakk'ım’ diyen, kendi varlığını yok ettiği için, enelhak diyor. Yani ‘Ben yokum, hepsi O’dur; Tanrı’dan başka varlık yoktur. Ben, sadece yokluğum ve hiçim’. Bu sözde alçakgönüllülük daha fazla mevcut değil midir? Halk bunun manasını anlamıyor.”* (Öztürk, 2012: 371).

Şebüsterî de Hallâc'ı haklı bularak enelhak sözü için şunları söyler: *“Dikkat et! Eymen vâdisinde bir ağaç ansızın: ‘Ben Allah'ım’ diyebilmiştir. Peki ‘Ben Allah'ım’ sözü bir ağaçtan çıkınca makul görülüyor da, bir yüce benlikten çıkınca neden makul görülüyor?”. Şebüsterî'ye göre kayıtlarından kurtulmuş bir benliğin sesi “enelhak”tan başka bir şey olamaz* (Öztürk, 2012: 371).

Tüm sûfiler arasında en iddialı söz olan “enelhak”, *Kitâbü't-Tavâsîn* eserinin bir bölümünde geçer. Bu bölümde Hallâc, Firavun ve İblis'le birlikte kendi iddiasını ele alır, Firavun, *Kur'an'a* göre, “Ben sizin en yüce Rabbinizim” (Naziât: 79/24), İblis de “Ben ondan (Âdem) hayırlıyım” (A'râf: 7/12) demişti; Hallâc'ın iddiası ise “Ben Mutlak Hakikatim” olmuştur. Bu sözler daha sonraki mutasavvıfların, Firavun'un ‘ben’i ile âşık sûfinin ‘ben’i olmak üzere iki ayrı ‘ben’ hakkında derin düşüncelere dalmalarına neden olmuştur. Sonunda şu sonuca varılmıştır: “Firavun yalnızca kendini görmüş ve ‘ben’i yitirmiş, Hallâc ise ‘ben’i görmüş ve kendini yitirmişti”, yani Firavun'un ‘ben’i kâfirliğin, Hallâc'ınki ise ilahi lütfun ifadesidir (Schimmel, 2018: 111-112).

Dünyevi kibirlenme ile ariflerin “enaniyyet” ve “mağrurluk” kavramları farklı manevi değerlerdir. Birinci anlamda cismani varlığın “ben”liği, bencilliği kast edilirken ikincide ise ilahi ve şeytani-nefsani kökenli “ben” olmak üzere iki kısma ayrılır. “Enaniyyet” tabiri ve mağrurluk kavramı yakın anlamlı olsalar da, tasavvuf edebiyatında onlardan birincisinin olumlu, ikincisinin ise olumsuz anlamda kullanıldığı görülür (Şihyeva, 2007: 194).

Tarikatın şeriattan ayrı, ancak şeriata karşıt olmayan özgü bir dili vardır. Hallâc-ı Mansûr'un dili bu özgünlüktedir. Onun “hüvel-hak” değil, “enelhak” demesi boşuna değildir. Her ikisi de Mansûr'un dili ile hakikati söyleme ve aramadır. “Enehak” ittihadın ifadecisidir. İttihatta ikilik yoktur. Ama “hüvel-hak” tevhidin beyanıdır ve tevhidde Allah ve kulu arasında ayrılığı kasteder (Şihyeva, 2007: 194).

Eserleri

Hallâc-ı Mansûr, sevgi (muhabbet) meselesi ve ona bağlı “fenâ” ve “bekâ” kavramları ile ilgili ölümsüz eserler geriye bırakmıştır (Doğrul, 2008: 111). İbn Nedim'e göre Hallâc, elliye yakın eser kaleme almıştır. Arapça olarak yazdığı bu eserlerinden günümüze kadar gelenler şunlardır (Tatçı, 2008: 45):

Kitâbü't-Tavâsîn: Hapiste iken kaleme aldığı bu eser, Hallâc-ı Mansûr'un düşünce dünyasını yansıtmaya açısından son derece önemlidir. Hallâc, Şuarâ, Neml ve Kasas sûrelerinin başlangıcındaki "tâ" ve "sîn" harflerinin okunuşuyla elde ettiği "tâsîn" (çoğulu "tavâsîn") kelimesine sırrî-tasavvufî mânalar yüklemiştir. Eser, her biri birkaç sayfalık sirâc, fehm, safâ, dâire, nokta, ezel ve iltibas, meşîet, tevhid, esrar, tenzih ve mârifet tâsîni adını verdiği on bir tâsînden meydana geldiğinden *Kitâbü't-Tavâsîn* adıyla anılmıştır (Uludağ, 1997: 380-381). Fasih bir Arapça ile kaleme aldığı bu eserinde geçen ifadeleri şiir özelliği taşımakla beraber anlaşılması son derece zordur. Kendisinden sonra İbnü'l Arabî ve Mevlânâ gibi pek çok sûfî tarafından iktibas edilen ve yorumlanan sözleri, onun tevhîd hakkındaki görüşlerini çok iyi yorumladığını göstermektedir (Tatçı, 2008: 45). Bazı bölümlerinde Peygamber efendimizi öven ilahiler yer alır. Hallâc, "Sirâc Tâsîni" bölümünde Hz. Muhammed'i şöyle tasvir eder:

"Peygamberlik nuru yalnız onun nurundan çıkmıştır. Vücudu yokluktan, adı Kalem'den önce idi. ... Kâinatlardan, varlıklardan önce bilinmekte idi o! O hep var olacaktır. ... Gözler yalnız onun işaretiyle görür. ... Bütün ilimler onun denizinden bir damla, bütün hikmetler onun ırmağından bir avuç. Ve zamanlar onun zamanından bir saat." (Öztürk, 2012: 198-201, II).

Sünnet ve Hz. Muhammed konusunun ana teması olan Nur-i Muhammedî bahsinin ilk ve en ünlü eseri Tavâsîn'dir (Öztürk, 73).

Dîvân: Hallâc'ın farklı kaynaklarda bulunan şiirleri Louis Massignon tarafından derlenerek divan haline getirilmiş ve ilk olarak 1931'de bir dergide yayımlanmıştır. Daha sonraki yıllarda ayrı olarak basılan eser Kâmil Mustafa eş-Şeybî tarafından yayımlanmıştır (Bağdat 1974) (Uludağ, 1997: 381).

Ahbârî'l-Hallâc: Hallâc'ın söylediği rivayet edilen sözlerin bir araya getirilmesiyle meydana gelen eser, Massignon'un *Quatre textes inédits, relatifs à la biographie d'al-Hallâj* (Paris 1914) eserinin genişletilmiş yeni basımıdır (Uludağ, 1997: 381).

Hallâc'ın şiiri, tasavvufî özlemin son derece incelikli ve yoğun bir anlatımıdır. Dili zarif olan Hallâc en çok şarap kadehi, hilal, sarhoş eden tasavvufî zevk kadehi, bakire, can kuşu ve benzeri simgeleri kullanır. Bazen alfabenin harflerinin gizli anlamları üzerinde durur; bazen ise simya ifadelerine yer verir. Bütün dizeler derin teolojik ve tasavvufî anlamlarla ve muammalarla doludur; bu şiirler derin dinsel yorumlamaya açık olmasının yanı sıra Arap şiirinin en güzel örneklerindedir (Schimmel, 2018: 117).

Bu şehid sûfînin eserleri, 300 yıldan fazla zaman yasaklanmış, bu süre boyunca 26'sı düşmanlarından olan 117 kişi tarafından dilden dile aktarılmıştır (Küçük, 2015: 243).

Hallâc-ı Mansûr'un İlim ve Edebiyat Dünyasındaki Yeri

İslâm tarihinde, şehid velî, şehid mutasavvıf, şehid şâir olarak tanınan Hallâc-ı Mansûr'un fikirleri neredeyse bütün İslâmî ilimlerde etkili olmuştur. Özellikle tasavvufun önderleri Hallâc'ın etkisinde kalarak onun sözleri ve fikirlerini yorumlamışlardır. Vahdet-i vücûd inancının rehberleri olan Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Sühreverdî, Abdülkâdir-i Geylânî, Sadreddin Konevî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Yûnus Emre, Nesîmî, Niyâzî-i Mısırî ve diğer bazı velîler, Hallâc-ı Mansûr ile aynı doğrultuda fikirler ortaya koymuşlardır. Birçoğu onunla benzer sözler söylemekle beraber aynı akıbete uğramamışlardır. Hallâc'ın asırlardır süregelen şöhreti ve etkisi başta eserleri olmak üzere ve hayatının trajedik bir ölümle sonuçlanmasından kaynaklanır (Tatçı, 2008: 27-28).

Hallâc-ı Mansûr ilhâd davası için yargılanırken kendisine sorulduğunda halini bilmediği için bir şey söyleyemeyeceğini belirten ve fetva vermekten kaçınan İbn Süreyc'in (Özen, 1999: 364) görüşüne taraftar olan bir kısım Şafîiler; Hanbelîlerden Uşşârî, İbn Âkil ile İbn Mukarrab, Bağdat sûfileri arasında Hallâc'ın dostu Şiblî'nin gizli öğrencileri, özellikle Zavzanî ribatındaki ler ve bunlar aracılığıyla tarikatın muahhar müridleri, Eş'ariyye kelamcılarında Kuşeyrî, Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî, filozoflardan Tevhîdî, Sühreverdi, Nasîrüddîn Tûsî, Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr, Yûsuf el-Hemedânî ve Hakîm Senâî'nin mensup olduğu Horasan mutasavvıfları kolu, Fars şiirinde Mansûr'un edebî kudsiyet mertebesine yükselmesine yardım etmişlerdir. Özellikle bunlar içinde *Tezkiretü'l-evliyâ* eserinde Hallâc'la ilgili verdiği bilgilerden dolayı önemli bir yere sahip olan Ferîdüddîn Attâr sayesinde Hallâc, bütün Türk dünyasında da tanınmıştır (Tatcı, 2008: 38).

İslâm edebiyatı eserlerinde adından en fazla söz edilen kişilerden biri olan Hallâc-ı Mansûr'un hayatı, görüşleri, sözleri ve trajik sonu, pek çok manzum ve mensur eserde söz konusu edilmiştir. Sırları, pamuk gibi lif lif atan manasında zikredilen "Hallâc" kelimesi; Allah'ın yardımıyla galip gelen kişi anlamında ve sonraları bir ney çeşidinin adı olarak kullanılan "mansûr" kelimeleriyle birlikte, darağacı, kan, kül, sır ve enelhak sözü gibi unsurlarla edebiyatta geniş bir teşbih ve mecaz dünyasının malzemesi haline gelmiştir. Arap, İran ve Türk edebiyatında yetişen pek çok kişi tarafından kutsal gönüllü bir velî olarak kabul edilmektedir (Tatcı, 2008: 50-51).

Louis Massignon'un incelemelerinden anlaşıldığı üzere Arap şairlerden Ali el-Muzaffer el-Şiblî (XII. yy.)'nin ve Hurûfî el-Mekkî (M. 1398) kaside ve gazellerinde Hallâc'dan bahseder. Ama Hallâc'ın şöhreti, İran edebiyatında daha yaygın ve meşhurdur. Ferîdüddîn Attâr'ın, *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sındaki Hallâc maddesiyle, yine aynı zata atfedilen sekiz bin beyte yakın *Mansûrnâme* adlı eserde; daha sonra yaşayan Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 1390)'nin pek çok beytinde Hallâc'a ait bilgiler ya da telmihler bulunmaktadır. Hakîm Senâî (ö. 1141)'nin *Hadîkatü'l-Hakîka*'sında, Rûzbihân Baklî'nin şerhlerinde, Ebu Saîd (ö. 1074)'in rubailerinde Hallâc'la ilgili geniş bilgiler bulunmaktadır (Tatcı, 2008: 51).

Massignon'un eserinde ifade ettiği üzere Mansûr Hint'ten Jawa'ya kadar pek çok ülke edebiyatına girmiştir. Ahmed Ali el-Sivaşpur (ö. 1750), Hintçe bir Kıssa-i Hallâc yazmıştır. Çağımızın Mevlânâ'sı diye şöhret bulan Pakistan'ın büyük şairi Muhammed İkbâl eserlerinde, özellikle *Câvidnâme*'sinde Hallâc ve görüşleri ile ilgili önemli yorumlarda bulunmaktadır (Tatcı, 2008: 51).

Hallâc'ın takipçisi kabul edebileceğimiz Mevlânâ ve onun yolundan giden Mevlevî mûsikîşinaslar, kullandıkları neylerden birisine "Nây-ı Mansûr" adını vermişlerdir. Gerçekten neyin içi boştur ve yapılırken başıyla alt kısmı kesilmiş, daha sonra içi yakılıp dağlanmıştır. Mansûr da aynen ney gibi vücuttan, elden ayaktan geçmiş varlığını Hak varlığında öldürerek nefsinin terk etmiştir (Tatcı, 2008: 52-53).

Klasik Fars Şiirinde Hallâc-ı Mansûr'un Etkileri

Hakk'ın sırlarını aşikâr ettiği için insanların kınamasına maruz kalan Hallâc-ı Mansûr hayatı ve ölüm hikâyesi en etkileyici olan sûfidir (Zerrînkûb, 1386 hş.: 133).

İran geleneği büyük ölçüde, Hallâc'ı hapisteyken ziyaret eden ve onu savunan, hatta ona âlim-i rabbani (ilhamını Rabb'den alan âlim) diyen Şirazlı İbn Hafîf'in davranışını örnek alır. Hallâc'ın müritlerinden bazıları, zulüm gördüğü yıllarda Hallâc'a, İran'da barınacak yer aramışlar ve burada onun düşüncelerini gizlice yaymaya çalışmışlardır. Hallâc'ın en önemli metinlerinin korunmasını, İbn Hafîf geleneğinden gelen Şirazlı mutasavvıf Rûzbihân-ı Baklî sağlamıştır. Rûzbihân'ın *Kitâbu't-Tavâsîn* ile Hallâc'ın birçok sözü üzerine yazdığı yorumlar, Hallâc'ın ilahiyatının önemli bir bölümünün anlaşılması için en önemli kaynaklardır (Schimmel, 2018: 121).

Semâ meclislerinde okuduğu âşıkane rubâîlerle tanınan Horasanlı mutasavvıf Ebû Saîd Ebu'l-Hayr (ö. 440/1049), onu yüce bir makamda görür, doğuda ve batıda onun gibi birisi olmadığını söyleyerek onu yüceltir (Câmî, 2011: 280). Hallâc'ın pamuğu yay veya tokmak gibi bir araçla atma manasına gelen ismini vurgulayarak onu beden pamuğundan can tanesini ayıran olarak niteler, enelhak sözünü dile getirdiği gün Mansûr'un var olmadığını yalnız Allah'ın var olduğunu söyler:

منصور حلاج آن نهنگ دریا
کز پنبهء تن دانهء جان کرد جدا
روزیکه انا الحق به زبان می آورد
منصور کجا بود؟ خدا بود خدا

Beden pamuğundan can tanesini ayıran

O deniz balinası Hallâc-ı Mansûr

«Enelhak»kı diline getirdiği gün

Nerede idi Mansûr? (Orada olan) Allah idi, Allah.

(Ebû Saîd Ebu'l-Hayr, 1334 hş.: 2)

Baba Tâhir-i Uryân (ö. 447/1055 [?]) da Hallâc'ın darağacına çekilmesi olayına hatırlatmada bulunmuştur:

فرو ناید سر مردان به نامرد
اگر دارم کشند مانند حلاج

Yiğitlerin başı namerde meyletmez

Eğer beni darağacına çekseler de Hallâc gibi.

(Baba Tâhir, <https://ganjoor.net/babataher/2beytiha/sh20/>, Erişim Tarihi: 01.10.2020)

İran tasavvuf şiiirinin büyük ismi Senâî-yi Gaznevî (ö. 525/1131 [?]), *Hadikat'ül-Hakîka* eserinde Hallâc'ı tasavvufi kemalin en ideal temsilcisi ve enelhakkı da kemale ermenin doruk noktası olarak görür (Öztürk, 2011/2: 15). Senâî'ye göre Allah yolunun âşığı, bu yolda canı ve bedeninden vazgeçerek fenâ makamına ulaşır. Ebedi varlık olan Allah'tan başka bir şeyin var olmadığı bekâ makamında ise âşık, maşuk olan Allah'tan başkasını göremez hale gelir ve Hallâc-ı Mansûr'un vecd hâlindeki şathiyesi gibi "enelhak (Ben Hakk'ım)" der (Tuğyânî, 1381 hş.: 171):

دل و جانش نهفته شد حق جوی

شد زبانش به حق انالحق گوی

Gönlü ve camı Hakk'ı ararken gaip oldu.

Hak diliyle "enelhak" diyen oldu.

(Senâî-yi Gaznevî, 1394 hş.: 165)

Hallâc-ı Mansûr'un ilahi aşk şarabıyla sarhoş olduğunu düşünen Senâî-yi Gaznevî (ö. 525/1131 [?]), şöyle der:

نه کار تست می خوردن که بد مستی کنی هزمان

تو چون حلاج عشق آری چو جام از می بلا یابی

Senin işin değıldir şarap içip sarhoş olup hur çıkarmak her zaman

Sen Hallâc gibi âşık olursun kadeh gibi şaraptan bela bulursun.

(Senâî-yi Gaznevî, 1341 hş: 616)

گر چو بوذر آرزوی تاج داری روز حشر

باش چون منصور حلاج انتظار دار دار

Ebûzer gibi taç arzusundayısan kıyamet günü

Mansûr Hallâc gibi darağacı darağacı bekle.

(Senâî-yi Gaznevî, 1341 hş: 205)

در ره هل من مزید عاشقی مرجانت را

آن انالحق گفتن و آن دجله و آن دار کو

"Daha yok mu"nun yolunda incinin âşıklığını

O enelhakkı söylemek ve o Dicle ve o darağacı nerede?

(Senâî-yi Gaznevî, 1341 hş.: 575)

آنکه او گوهر محبت سفت

به زبان و به دل «انالحق» گفت

Dil ve gönülle "enelhak" diyen

O muhabbet cevheriydi.

(Senâî-yi Gaznevî, 1302 hş.: 59)

پس زبانی که راز مطلق گفت

بود حلاج کو انالحق گفت

O halde mutlak sırrı söyleyen dil

Enelhak diyen Hallâc (ınki) idi.

(Senâî-yi Gaznevî, 1394 hş.: I, 113)

İran'daki Hallâc geleneğinin başlıca temsilcilerinden biri olan Feridüddîn Attâr, Hallâc'ı gördüğü bir rü'yette³, onu manevi rehber olarak kabul etmiştir. Onun adı, Attâr'ın şiirlerinde sık sık geçer. Attâr'ın, *Tezkiretü'l Evliyâ* adlı eserinde Hallâc'ın çektiği ıstırapı anlatması, Farsça konuşulan yerler Anadolu, İran, Orta Asya ve Hindistan'da bu şehit mutasavvıf hakkında bir şeyler yazmış bütün tasavvuf ehlini etkilemiştir. Attâr'ın Hallâc'ın idamı hakkında anlattıklarının ayrıntıları, sonradan yazılan neredeyse her kitapta tekrarlanır; birçok dilde -Farsça, Türkçe, Urduca, Sindi, Pencabi ve Peştuca- şiirsel olarak çok dikkatle işlenmiş, ama özünde değişmeden kalmıştır (Schimmel, 2018: 121).

Hallâc, *Kitâbü't-Tavâsîn*'in Fehm Tâsîn bölümünde, kendini aleve atan ve sonunda da yanıp kül olan, böylece Hakikatler Hakikatî'ne varan pervanenin yazgısını anlatır. Pervane ışık ve ısıyla yetinmez, kendini alevlere atar, ne hakikat hakkında bilgi verecek ne de bir daha geri dönecektir, çünkü kemale ermiştir artık. İran şiirinde, pervâneyle şem'in hikâyesi, gerçek âşığı yazgısını dile getirmek için şairler tarafından kullanılan istiarelerdendir. Attâr'ın *Mantıku't-tayr* eserinde batıni yolculuğun yedinci ve son vadisinin (fakru fenâ/yokluk vadisi) anlatıldığı bölümünde neredeyse tümüyle bu şairane anlatıma rastlanır (Schimmel, 2018: 116-117).

Feridüddîn Attâr, Hallâc'a olan bağlılığını, İran tasavvufi şiirinin önde gelen isimlerinden Hakîm Senâî'den (ö. 535/1131[?]) miras almıştır. Attâr'ı Hallâc'dan asırlar sonra onun ruhunu taşıyan biri olarak gören Mevlânâ Attâr'la birlikte kendisinin de Senâî'nin bir varisi olduğu fikrindedir. Senâî, Attâr ve Mevlânâ'nın ortak esin kaynağı olan Hallâc-ı Mansûr'un etkisi, farklı devirlerde, şiir diliyle konuşan bu sûfilerde görünür hâle gelmiştir diyebiliriz. Hallâc gibi şehit edilmiş olan Attâr, "*Hallâc'ın gönlüne düşen ateşin aynısı benim de hayatıma düşmüştür*" diyerek onunla fikir beraberliğinin yanında kader birliği de yaptığını dile getirmiştir. Attâr, şiirlerinde işlediği vahdet-i vücûd hakkındaki görüşlerini, Hallâc'tan etkilendiği "fenâ" düşüncesi ile Ahmed Gazzâlî'den aldığı "aşk" anlayışını birleştirerek oluşturmuştur. Hallâc'ın İblis anlayışını tekrarladığı *İlâhînâme* adlı eseri, ondaki Hallâc etkisinin en somut örneğidir (Gürer, 2017: 180).

Edebî literatürde Mansûr-nâme adıyla, Hallâc'ın hayatını ve kerametlerini anlatan mesnevî nazım şekliyle yazılmış tahkiyevî eserler vardır. Bazı kaynaklarda Attâr'ın da Hallâc-nâme adıyla böyle bir eseri olduğundan bahsedilmektedir. Ancak kitabın günümüze kadar ulaşmış bir nüshası mevcut değildir. Eserlerinde Hallâc'ın izleri açıkça görülen sûfilerden biri olan Attâr'ın onunla aynı pencereden hayata ve eşyaya baktığı ve aynı hakikati gözlemleyerek ondan söz ettiği söylenebilir (Gürer, 2017: 180-181).

İran'da, mutasavvıf şehit Hallâc'ın adının geçmediği bir şiir neredeyse bulunmamaktadır; bu şiirlerde darağacına ve âşığın talihsizliğine atıflar yapılır; şairler, sevgililerinin zülûflerini Mansûr'un boynuna geçirilen urgana benzetirler. Daldaki kırmızı gülü, darağacındaki Hallâc'ın simgesi olarak görürler; enelhak sözünün, suyun her damlasında ve her zerrede tecelli ettiğini kabul ederler. Mansûr'un trajik kişiliği çağdaş İran tiyatrosunda da yer bulur (Schimmel, 2018: 122).

Attâr, Hallâc'ın adı ile birlikte isminin anlamından yola çıkarak (Hallâc: Pamuk atıcısı)

³ Allah'ı, Hz. Peygamber'i, melekleri, vefat etmiş velilerin ruhlarını görme anlamında bir tasavvuf terimi (Süleyman Uludağ, "Rü'yet", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 310).

pamuk kelimesini de özellikle bir arada kullanarak onun eriştiği makamı anlatır. O makamda Hallâc enelhak dediğinde artık o sözden geriye sadece Hakkın kaldığını enenin yani benliğin tamamen yok olduğunu söyler ve böylece enelhak sözünün ne anlam ifade ettiğini özetler:

بدان مقام که حلاج همچو پنبه بسوخت
ز انالحقش همه حق ماند و محو گشت انا

Hallâc'ın pamuk gibi yandığı o makamda

Onun enelhakkından hep Hak kaldı ve yok oldu ene (ben).

(Attâr, 1376 hş: 73)

Attâr, *Mantıku't-tayr* eserinde Hallâc'ın yüzünü kendi kanıyla kırmızıya boyamasını anlatır:

زود درمالید آن خورشید و ماه
دست بریده به روی هم چو ماه
گفت چون گلگونه مردست خون
روی خود گلگونه بر کردم کنون

Sürdü o güneş ve ay hemen

Kesilmiş elini o ay gibi yüze

Yiğidin gül rengi yanağı kandır dedi

Yüzümü gül rengi yaptım şimdi.

(Attâr, 1342 hş.: 127)

همان آتش که در حلاج افتاد
همان در روزگارم او فتادست

Hallâc'a düşen aynı ateş

Bizzat benim dünyamada da düşmüştür.

(Attâr, 1376 hş: 167)

همچو آن حلاج بدمستی مکن
یا حسینی باش یا منصور باش

O Hallâc gibi sarhoş olup hır çıkarma

Ya Hüseyin ol ya da Mansûr ol.

(Attâr, 1376 hş: 389)

چو آن حلاج برکش پنبه از گوش
هم از دار و هم از منبر میندیش

O Hallâc gibi pamuğu çek çıkar kulaktan

Hem darağacımı hem minberi çıkar aklından.

(Attâr, 1376 hş: 401)

زان می که خورد حلاج گر هر کسی بخوردی
بر دار صد هزاران برنا و پیر بودی

*Hallâc'ın içtiği şaraptan eğer içseydi herkes
Yaşlanırdı darağacında yüz binlerce genç.*

(Attâr, 1376 hş: 578)

Kısacası Attâr'ın eserlerinde hâkim olan fikirler Hallâc'ın fikirleridir. Mevlânâ, kendi üstadı olarak gördüğü Attâr'ın Hallâc'ın ruhunu taşıdığını söyler. Attâr son eserlerinden biri olan *Cevheru'z-Zât'* ta bu görüşü kanıtlar, Attâr bu eserde tanrısal zafere ulaşmış kâmil insan örneği olarak Hallâc'ı göstermiştir (Öztürk, 1999: 135)

Farsça yazan mutasavvıf şairlerin en büyüğü olan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin eserlerinde (ö. 672/1273) Hallâc-ı Mansûr'un acıklı kaderine çok sayıda atıf vardır (Schimmel, 2018: 122).

Mevlânâ, *Mesnevî'*sinde hüküm verme yetkisinin gaddar bir kadının elinde olduğu süreçte Hallâc'ın suçsuz yere dara çekileceğini söyleyerek onun idamının haksızlık olduğunu dile getirmiştir.

چون قلم دردست غداری بود
لا جرم منصور بر داری بود

Kalem (hüküm) bir gaddarın elinde olduğu sürece

Günahsız yere Mansûr dara çekilir.

(Mevlânâ, <https://ganjooor.net/moulavi/masnavi/daftar2/sh27/>, Erişim Tarihi: 10.02.2021)

Mevlânâ, gerçekte sekr ve vecd hali yaşamadığı halde kendilerini aşk şarabıyla mest olmuş bir sûfî gibi gösterenleri eleştirirken onları Hallâc ile kıyaslayarak onun gibi olmadıklarını söyler (Çakmaklıoğlu, 2005: 209):

"Kendini Hallâc-ı Mansur gibi gösteriyorsun, hâlbuki Hallâc, aşk ateşini, nefsinin pamuğuna düşürüp onu yakarken, sen şeriatı yakan imansızlık ateşini, dostlarını inanç pamuğuna düşürüp onları felâkete sürüklüyorsun." (Çakmaklıoğlu, 2005: 209).

Şarap ta Hallâc'ın adıyla birlikte sıkça geçen kelimelerden biridir. Şair, şaraba Mansûrî olma özelliğini bahşetmiş ve o şarabı enelhak kadehinde istemiştir. Kendisinin durumunu da tıpkı darağacı altındaki Mansûr'a benzetmiştir:

بیار جام انالحق شراب منصورى
در این زمان که چو منصور زیر دار توام

Getir Mansûrî şarabı enelhak kadehinde

Darağacımın altında Mansûr gibi olduğumuz bu zamanda.

(Mevlânâ, <https://ganjoor.net/moulavi/shams/ghazalsh/sh1726/>, Erişim Tarihi: 01.10.2020)

Hallâc-ı Mansûr gibi coşkulu şiirler söylemiş olan ve onun gibi sekr ekolüne mensup Mevlânâ, beyitlerinde Hallâc'ın hakiki âşık oluşuna özellikle vurguda bulunur. Hallâc'ın hem kendi şahsiyeti hem "enelhak" sözü ile dile getirdiği düşünceleri hem de hayat hikâyesinin unsurları Mevlânâ'da birer metafor haline gelmiştir. *Dîvân-ı Kebîr*'de yer alan "bâde-i Mansûr/Mansûr şarabı" "enelhak kadehi" "can Mansûr'u" gibi metaforlarla Mevlânâ, hakiki aşkı ve âşığı anlatmaya çalışmıştır. Örneğin yeryüzünde ilâhî aşka düşenlerin birer Mansûr olduğunu ve her birinin bir darağacında asıldığını şöyle dile getirmiştir (Gürer, 2017: 181):

"Âşıkların damakları Mansûr şarabı (o şarabın lezzeti) ile dopdolu.

Böylece yüzlerce Mansûr, senin aşkınla darağacında ayakları sallanıp durmadadır."

(Gürer, 2017: 181).

Mevlânâ, bir şiirinde Hallâc-ı Mansûr'dan önce onun sahip olduğu irfana ulaştığını iddia eder:

ما ببغداد جهان جان انا الحق میزدیم
بیش ازین کین دار و کیر نکته منصور بود

Biz dünyada Mansûr'un nüktesinden dolayı idamından evvel,

Can âleminin Bağdâd'ında "enelhak" narası atardık.

(Gürer, 2017: 182).

Mevlânâ, "enelhak" sözüne çok sayıda beytinde yer verir:

منصور بدان خواجه که در راه خدا
از پنبهء تن جامهء جان کرد جدا
منصور کجا گفت اناالحق می گفت
منصور کجا بود خدا بود خدا

Mansûr öyle bir efendiydi ki Allah yolunda

Teninın pembesinden can elbisesinden ayrıldı

Mansûr nerede dedi enelhak diyordu

Mansûr neredeydi Allah vardı Allah.

(Mevlânâ, ts.: 1271)

هر ذره ز خورشیدت گویای اناالحقی
هر گوشه چو منصورى آویخته بر دارى

Enelhak der senin güneşindeki her zerre

Her köşede bir darağacına asılmış Mansûr gibi.

(Mevlânâ, ts.: 966)

Mesnevi'de yer yer Hallâc-ı Mansûr'u Firavun'la karşılaştıran Mevlânâ şöyle der:

بود انا الحق در لب منصور نور

بود انا الله در لب فرعون زور

Enelhak Mansûr'un ağızında oldu nur

Eneallah Firâvun'un ağızında oldu yalan.

(Mevlânâ, 1361 hş.: 194)

گفت فرعونى انا الحق گشت پست

گفت منصورى اناالحق و برست

آن انا را لعنة الله در عقب

وین انا را رحمة الله ای محب

«Enelhak» dedi, alçaldı Firavun

«Enelhak» dedi ve kurtuldu Mansûr.

O enenin arkasında Allah'ın laneti

Bu eneninse Allah'ın rahmeti ey sevgili.

(Mevlânâ, 1336 hş.: 925)

آن انا بی وقت گفتن لعنتتست

آن انا در وقت گفتن رحمتتست

آن انا منصور رحمت شد یقین

آن انا فرعون لعنت شد ببین

Lanettir, o «ene»yi yersiz (zamansız) söylemek

Rahmettir, o «ene»yi yerinde söylemek.

Mansûr'un «ene»si, rahmet oldu kuşkusuz,

Firavun'un «ene»si lanet oldu bak.

(Mevlânâ, 1336 hş.: 318)

Mesnevî eserinde Hakkın maddi varlıkların vasıtası ile tecellisinden çoğu zaman Mansûr'un dili ile söz eden Mevlânâ, şiirlerinin çoğunu "Hamuş!", "Hamuş kon!" ("Sus") sözleri ile bitirerek, gayb âlemine ait haberler konusunda birtakım sırları bildiğini, ancak onları açıklamanın maksada uygun olmadığını belirtir. "Enelhak" nidası ruha, "hamuş" ise cismani varlığa aittir. Bununla bile, Mansûr'un "enelhak"ına hak verip onu hak aşığı kabul etse de, Mevlânâ da Attâr gibi âşığın susmasını tercih eder. Her iki kavram "enelhak" ve "hamuş" ruha mahsustur. Birinci ifade cismani varlıkla ilişkilerini kırarak "Hakta hak" olan ruhun, ikinci ise cisim dâhilinde olduğundan hakikatlerin aslı hakkında susmaya mecbur kalan ruhun dilinden belirtir (Şihyeva, 2007: 187, 197, 200).

Mevlânâ, aynı hakikati seyreden ve aynı akıbete uğramış kimseler olarak gördüğü Hallâc

ile Şems-i Tebrizî'yi (ö. 645/1247 [?]) yakanın ilâhî aşk ateşi olduğu düşüncesindedir: "Tebrizli Şems'in ateşi Hallâc'ın dükkânına düştüğü için Mansûr sevinerek darağacına asılmıştır." (Gürer, 2017: 182).

Mevlânâ'nın sohbet şeyhi, Şems-i Tebrîzî, *Makalat* eserinde vahdet (İslamî Tevhid) merhalesini farklı bir açıdan yorumlamıştır. Hallâc'ın enelhak sözü hakkında şunları söylemiştir (Şihyeva, 2007: 194):

«Mansûr'a henüz ruh tamamı ile yüzünü göstermemişti. Yoksa nasıl olur da, «enelhak» («Ben Hak'ım») (sözünü) diyebilirdi?! Hak nerede, ben nerede?! Bu «ene» (ben) nedir? Bu ne sözdür? Eğer ruh âlemine dalmış olsaydı, orada söz nasıl yer bulurdu? «Elif» nereye sığar, «nun» nereye sığardı?...» Şems-i Tebrizî'nin "enelhak" kın sözle ifadesine karşı çıkmasının nedeni, onun Hak'ta dilsiz olmasındandır (Şihyeva, 2007: 194-195).

İran'ın önemli mutasavvıf şairlerinden Fahreddîn-i Irâkî (ö. 688/1289) (Bilgin, 1995: 84) de Hallâc'ın adını şiirlerinde anar. Onun ismiyle birlikte sır ve darağacı kelimelerini de kullanır. Hallâc gibi düşüncelerini açıkça söylerse kendisini de darağacına asacaklarını söyler:

مكن فاش اين سخن ها همچو حلاج

بياويزندت از دار، ای عراقی

Açık etme bu sözleri Hallâc gibi

Asarlar seni de darağacına, ey Irâkî.

(Irâkî, 1362 hş: 227)

عراقی هیچ خواهد گفت: انالحق، این زمان

بر سر دارش ز غیرت ناگهان خواهیم کرد

Irâkî hiçbir zaman demedi enelhak, bu zamanda

Onun darağacımın başında kıskançlıktan aniden biz diyeceğiz.

(Irâkî, 1362 hş: 125)

آن دم که گفته‌اند «انالحق» ز بیخودی

آندم بدان که ایشان، ایشان نبوده‌اند

Vecd halinde "enelhak" dedikleri o an

Bil ki o an onlar onlar değildiler.

(Irâkî, 1362 hş: 284)

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin oğlu, mutasavvıf-şair Sultan Veled de şiirlerinde Hallâc'ın adını darağacı ve sır ile birlikte anar:

گنشت احوال آن منصور حلاج

هزاران همچو او بی دار اینست

Geçti gitti, o Hallâc-ı Mansûr halleri

Darağacı olmadan işte onun gibi binlercesi.

(Sultan Veled, 2016: 91)

Sultan Veled, önce Hallâc gibi sırları söyle diye hitap eder kendisine, ama sonra onun acıklı sonuna işaret ederek sırları söyleyenler için sonunda onları darağacının beklediğini dile getirir:

ولد اسرار می گو همچو حلاج
اگر چه هر طرف صد دار بینی

Veled! Sırlar söyle hep Hallâc gibi

Her ne kadar her tarafta yüzlerce darağacı görsen de.

(Sultan Veled, 2016: 516)

Veled de Hallâc'ın enelhak diyerek tek varlık haline gelip aşk darağacına gitmesine hatırlatmada bulunarak onun vahdet hakkındaki görüşünü açıklar:

چون جان شدی تو مطلق، میگو ز جان انالالحق
منصور وار می رو، بردار عشق تنها
خود را چو طاق دیدی از جفت تن رهیدی
مردانه بر پریدی، بر چرخ چون مسیحا

Sen mutlak can oldun mu, canla hep enelhak de;

Mansûr gibi git aşk darağacına tek başına.

Kendini tek gördüğün zaman beden eşinden kurtuldun,

Gökyüzünde Mesih gibi mertçe uçtun demektir.

(Sultan Veled, 2016: 31)

Bazen şiirlerde Hallâc'ın "Allah'ın yardımıyla galip gelen" anlamındaki "Mansûr" adı kullanılırken bu kelime iki kere kullanılıp hem gerçek manası göz önünde bulundurulur hem de Hallâc'ın ismi olarak anılarak cinas sanatı da icra edilir.

منصور چون منصور شد جمله ظلامش نور شد
دلدار دید او دار را ای عاشقان ای عاشقان

Mansûr, muzaffer olunca, bütün karanlıklar ışık oldu (da) ona

Darağacını sevgili (olarak) gördü ey âşıklar âşıklar!

(Sultan Veled, 2016: 581)

Veled, aşk kulluğunun ilahi olduğunu o yüzden enelhak dediğini söyleyerek Mansûr'u savunur:

بندگی عشق خداوندیست
لفظ انالالحق روان زان شدست

Aşk kulluğu ilahidir; o yüzden

Enelhak sözü ondan (Mansûr'dan) ortaya çıktı.

(Sultan Veled, 2016: 102)

Sultan Veled'in oğlu, Mevleviyye tarikatının yayılmasında büyük rolü olan Ârif Çelebi, Hallâc'ı şiirlerinde darağacı, sır ve enelhak sözü ile birlikte anmıştır:

بسوزان پنبه هستی خود را
 بزنی در عشق چون منصور انا الحق
 فنا شو از خودی سوی خدا رو
 چو کشتی باش اندر بهر مغرق
*Yak kendi varlık pamuğunu,
 Enelhak de aşkta Mansûr gibi
 Yok et benliğini, git Allah'a doğru;
 Denizde gark ol gemi gibi.*

(Çelebi, 2017: 160, 161)

چو در سر نیست کشف سر عشقت
 چو منصور از چه رو بر دار گشتم
*Senin aşkının sırrını keşfetmek akılda yokken
 Neden darağacma çekildim Mansûr gibi?*

(Çelebi, 2017: 178, 179)

اگر بر دار کردی نفس بد را
 سزد گر هم دم منصور باشی
*Eğer kötü nefsinin darağacma çekersen
 Layık olursun Mansûr'la dost olmaya.*

(Çelebi, 2017: 287)

Seyf-i Fergânî (ö. 705/1305'ten sonra), şiirlerinde Hallâc'ın adını, aşk şarabını içip sarhoş olması, enelhak demesi, sırrı keşfetmesi nedeniyle anar. Onun enelhak demesinin küfür olmadığını hatta kendi ilminin de Hallâc'ın enelhak dediği noktaya ulaştığını söyler ama aynı zamanda Hallâc gibi sırrı keşfetmemeyi tavsiye eder. Ayrıca Hallâc'ın tuttuğu yolun peygamberlerin yolu olmadığını da dile getirir:

چو حلاج از شراب عشق او شد مست لایعقل
 نمی کردند هشیاران تحمل های (و) هویش را
*Hallâc, onun aşk şarabından kendinden geçmiş (bir) sarhoş olunca
 Ayık olanlar tahammül edemediler onun hayhuyuna.*

(Fergânî, 1364 hş.: 278)

عیب نبود تصلف از عاشق
 کفر نبود انالحق از حلاج

*Ayıp olmaz âşığın saçmalaması
Küfür olmaz Hallâc'ın enelhak demesi.*

(Fergânî, 1364 hş.: 362)

هردم از دریای دل موج انالحق می زند
تشنه وصلت که در قاموس شوقت مغرقت

*Her an gönül denizinde kıyıya enelhak dalgası vurur
Vuslata susayan senin şevk denizinin ortasında gark edilmiştir.*

(Fergânî, 1364 hş.: 648)

علم تو آنجا رسد بدو که چو حلاج
گویی انالحق و نام خویش ندانی

*İlmin Hallâc gibi enelhak dediğin
Ve kendi adını bilmediğin o noktaya ulaştı.*

(Fergânî, 1364 hş.: 354)

راز در دل چو دانه در پنبه است
همچو حلاج کشف راز مکن

*Pamuktaki tane gibidir gönüldeki sır
Keşfetme sırrı Hallâc gibi.*

(Fergânî, 1364 hş.: 681)

İranlı mutasavvıf şairlerden Evhadüddîn-i Merâgî (ö. 738/1338) (Tokmak, 1995: 520) de Hallâc-ı Mansûr'un darağacına asılması ve "enelhak" sözünden bahsetmektedir:

مجنون و عشق خسته و ایوب و صبر زار
توفان و نوح بیدل و منصور و دار مست

*Mecnûn aşkla yorgun, Eyüp inleyen sabırla,
Sarhoştur âşık Nûh tufanla, Mansûr ise darağacıyla.*

(Merâgî, 1360 hş.: 110)

منصوروار در همه باغی شکوفه را
بر دارها کشیده صبا بی انالحقی

*Saba rüzgarı her bahçede tomurcuğu
Mansûr gibi "enelhak" demeden darağaçlarına çekmiştir.*

(Merâgî, 1360 hş.: 393)

Hâcû-yi Kirmânî (ö. 753/1352) enelhak sözüne darağacıyla birlikte şiirlerinde çok sık yer vermiştir. Kendini Hallâc-ı Mansûr'un yoldaşı olarak görür ve onun gibi vahdetten konuştuğunda darağacından korkmamak gerektiğini söyler:

منصوروار اگر ز انالحق زدیم دم
این دم نگر که چون به سر دار می‌رویم

*Eğer Mansûr gibi enelhaktan söz edersek
Darağacına başımızla gittiğimizde bu an bak.*

(Kirmânî, 1369 hş.: 467)

گر همدم منصوری رو لاف انا الحق زن
چون دم زنی از وحدت از دار مترس ای دل

*Eğer Mansûr'la yoldaş olursan git enelhak de
Vahdetten söz edince darağacından korkma ey gönül.*

(Kirmânî, 1369 hş.: 452)

ایکه از سر انا الحق خبری یافتنی
چه شوی منکر منصور که بر دار بسوخت

*Ey enelhak sırrından haberdar olan
Ne diye inkar edersin darağacında yanan Mansûr'u.*

(Kirmânî, 1369 hş.: 393)

منصور بقا از گذر دار فنا یافت
نا گشته فنا دار بقا را نشناسند

*Bekânın Mansûr'u fenânın darağacından yolundan buldu
Darağacında fenâyâ ermemiş olan bekâyı tanımaz*

(Kirmânî, 1369 hş.: 393)

İran'ın önde gelen lirik şairlerinden Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 792/1390 [?]) (Yazıcı, 1997: 103), Hallâc'a "yar" diye hitap eder ve darağacının onunla yüceldiğini bilir. Aşağıdaki beyitte onu yücelterek övmüştür (Mevlâyî, 1368 hş: 268):

گفت آن یار کزو گشت سردار بلند
جرمش آن بود که اسرار هویدا می کند

*Derler ki darın üstünde olunca yücelen
Sevgilinin suçu belli etmek sırları.*

(Mevlâyî, 1368 hş.: 268)

Şair, beyitte Hallâc'ın suçunun sırları ehil olmayana ifşa etmek olduğunu dile getirmiştir. Hallâc ile İmam Şafî'yi karşılaştırarak aslında batın ile zahiri kıyaslamıştır. Hallâc'ın görüntüsü olan çamur da hep gönülle doludur ve gönül ehlinin önderidir. Şafî ise zahiri düşünenlerin önderidir. Hallâc, aşkın kölesi, her iki dünyadan da özgür olan ve mezhepleri su ile çamuru kullanmaya yönelik değil gönlün eğitildiği mezhep olan, Hak'ın gerçeklerinin ve ilahi sırların tecelli ve başlangıç yeri aşkı taşıyan biridir (Mevlâyî, 1368 hş: 268).

حلاج بر سردار این نکته خوش سرايد
از شافی ميرسيد امثال این مسايل

Hallâc, bu nükteyi darın üstünde ne de hoş söyledi:

Şafi'den sormayın bu meseleleri!

(Hâfız-ı Şirazî, 1361 hş.: 164)

Onun öldürülmesi aslında irfani suçlarıyla alakalı değildir. Aksine onun fikirlerindeki siyasi tat, özgürlük istemesi, Abbasilerin alçak ve zalim makamı ve İranlılara yaptıkları zulüm ve işkenceler karşısında direnmesidir. İslami kaynaklarda ondan daha az söz edilmiştir. Hallâc hakkında Louis Massignon'un yeni araştırmaları ve nükteleri vardır. Onun aktardığı bilgilere göre Hallâc, Şiaların birçoğunun içinde bulunduğu inkılâba dahil olur. Bu inkılâbın hedefi fakir halka ve kölelere özellikle de çiftçiler ve sanatkârlara yapılan zulüm ve baskı karşısında adaleti yerine getirmektir. Hallâc adalet istemedi onlara yol gösterir. Bundan yola çıkarak Hallâc'ın sadece bir inanca ihtilaf etmediği halifelerin mektebi dini hükümetle de mücadele ettiğini söyleyebiliriz. Bu çeşit halifelerin makamının zulüm ve baskısına muhalefet ve özgürlük isteyen fikirler Hallâc'dan sonraki ariflerde de az çok gözlenmiştir. Hâfız'ın da Senâî, Attâr gibi bu yöne tam bir meyli vardır (Herevî, 1372 hş: 1279-1280).

Kendi kararından memnun olan kimseler darağacına giderler, yani bu yolda mutluluk sırrı söylemeyi terk etmektir (Hurremşâhî, 1372 hş: 711):

رموز سر انالحق چه داند آن غافل
که منجذب نشد از جذبه های سبحانی

Ne bilir "enelhak" sırrının şifrelerini o gafil,

Cezb olmamıştır o Subhân'ın cezbeleleriyle.

(Hurremşâhî, 1372 hş: 1041)

Anlatılan rivayetlere göre Hallâc-ı Mansûr, idamı esnasında kesilen elini yüzüne sürmüş, yüzünün her tarafını kana bulamış. Bunu neden yaptığını sorduklarında ise benden çok kan aktı o yüzden de yüzümün sarardığını biliyorum, sizin gözünüzün önünde kırmızı yüzlü olmak istedim, yiğitlerin gül rengi onların kanıdır diye cevap verir. Yüzünü kanla kırmızı yaptın da kollarını niye kana buladın diye sorarlar, Hallâc da bu sefer kanla abdest alıyorum der. Kanla abdest almak caiz değildir, namazı batıl edersin diye karşılık verirler. Bunun üzerine Hallâc, âşıkla aşk namazı kılınca onun abdesti kandan başkasıyla alınmaz diye cevap verir. Hâfız, birçok şiirinde bu konuyu işlemiştir (Yemîni, 1389 hş: 53):

نماز در خم آن ابروان محرابی
کسی کند که به خون جگر طهارت کرد

O mihrap gibi kaşların kıvrımının karşısında

Ancak ciğer kanıyla abdest alan kişi namaz kılabilir.

(Yemîni, 1389 hş: 53)

خوشا نماز نیاز کسی که از سر درد
به آب دیده و خون جگر طهارت کرد

Ne güzeldir, dert çekip gözyaşı ve ciğer kanıyla

Temizlenen kişinin namazı niyazı.

(Yemînî, 1389 hş: 53)

چو منصور از مراد آنان که بردارند بردارند
بدین درگاه حافظ را چو می خوانند می رانند

Mansûr gibi muradından dolayı darağacına çekilenleri yüceltirler,

Hâfız'ı da bu dergâha davet ettiklerinde kovarlar.

(Hâfız-ı Şîrâzî, 1361 hş.: 91)

Nî'metullâhiyye tarikatının kurucusu, mutasavvîf şair, Şâh Nî'metullâh-ı Velî'nin (ö. 834/1431) (Kılıç, 2007: 133) şiirlerinde de Hallâc'ın ismi darağacı ve enelhak ile birlikte geçer:

عشق سرداری اگر داری بیا
بر سر دار فنا منصور باش

Eğer varsa önder olma aşkın gel de

Fenâ (yokluk) darağacının başına Mansûr ol.

(Nî'metullâh-ı Velî, ts.: 369)

گر انا الحق گفته ای منصوروار
بر سر دار فنا سرور بجو

Eğer sen de "Enelhak" demişsen Mansûr gibi

Fenâ (yokluk) darağacının başında önder ol.

(Nî'metullâh-ı Velî, 1378 hş.: 209)

"Hint üslûbu" (sebk-i Hindî) şiir akımının ilk öncülerinden olduğu ileri sürülen ve Fars şiirinin en büyük üstatlarının sonuncusu kabul edilen Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492), büyük sûflerin hal tercümeleriyle tasavvufî terimlerin açıklamalarını içeren eseri *Nefehâtü'l-üns* (Okumuş, 1993: 96) eserinde Hallâc'ın hayat hikayesini de anlatır. Divanında ise Mansûr ve darağacını bir arada anar hatta Câmî sırları açık etme çünkü halkın mezhebinde bu sırrı ne mahrem dil ne de kalem göstermez der sonrasında da böyle bir manayı ortaya koyan enelhak sözünü söyleyen Mânsûr'un darağacına gittiğini söyler:

همه دانند کز افشای چنین معنی رفت
صاحب قول انا الحق به سر دار ستم

Herkes bilir ki böyle bir mananın ifşasından

Enelhak sözünün sahibi zulüm darağacına gitti başıyla.

(Câmî, 1378 hş.: II, 270)

Irak ve Hint üslûpları arasında bir geçiş dönemi olan Mekteb-i Vukû' adı verilen üslûbun öncülerinden sayılan Vahşî-i Bâfkî (ö. 991/1583) (Örs, 2012: 449), Mansûr'un enelhak demesini aşk sarhoşluğundan görür ve Mansûr'u darağacına götüren o şaraptan ister:

ساقی بده آن می که ز جان شور برآرد
بردار انالحق سر منصور برآرد

Enelhakkın darağacına Mansûr'un başını çeken

Ruhu azitan o şarabı ver saki.

(Bâfkî, 1392 hş.: 292)

ز مستی آنکه می گوید انالحق کی خبر دارد
که کرسی زیر پا، یا ریسمانش در گلو باشد

Enelhak diyen o şarhoşluktan ne haber var

Ayağının altında kürsü ya da boğazında ip olur.

(Bâfkî, 1392 hş.: 90)

Muhteşem-i Kâşânî (ö. 996/1588), sırrı keşfinden dolayı Mansûr'un ateşte yakılmasına telmihte bulunur:

خوش بود گر از دل رسد حرف انالحق بر زبان
غیرت به جرم کشف راز آتش به منصور افکند

Güzel olur eğer enelhak sözü gönülden dile ulaşırsa

Sırrı keşif suçuna çabasından dolayı ateşe attılar Mansûr'u.

(Muhteşem-i Kâşânî, 1380 hş.: 139)

Safevî Devleti'nin en parlak döneminde yetişen bir Türk şairi olmasına rağmen Fars edebiyatında yeni bir ekol kurarak Hint üslûbunun önemli temsilcileri arasında bulunan Sâib-i Tebrîzî (ö. 1087/1676 [?]), (Sadıkoğlu, 2008: 541) de şiirlerinde Hallâc'ın adına sıkça yer vermiştir:

عشقبازی کار هر حلاج دعوی دار نیست
هر کمانی در خور طاق بلنددار نیست

Her Hallâc'ın işi aşk oyunudur darağacı davası değil

Her bir yay için yüce gökyüzündeki güneşte mesken yoktur.

(Tebrîzî, 1365 hş.: II, 632)

بهره از صنعت خود نیست چو حلاج مرا
بالشی غیر سر دار نمی دانم چیست

Hallâc gibi kendi sanatından fayda yoktur bana

Bilmiyorum baş için darağacından başka bir yastık nedir

(Tebrîzî, 1365 hş.:II, 785)

اندیشه پنبه زده را نیست از کمان
حلاج را ملاحظه از چوب دار نیست

Pamuğu düşünme yaydan dolayı değildir

Hallâc'tan söz etmek darağacının odundan dolayı değildir.

(Tebrîzî, 1365 hş.:II, 1004)

همه سر انالحق می سراید
ندانم آب این نی از چه چاه است

Herkes enelhak sırrını söyler

Bilmiyorum bu kamışın suyu hangi kuyudan.

(Tebrîzî, 1365 hş.:II, 1095)

در صومعه ها جوش انالحق نتوان زد
این زمزمه در گوشه میخانه عشق است

Manastırlarda çalınamaz enelhak çanı

Bu terennüm aşk meyhanesinin köşesindedir.

(Tebrîzî, 1365 hş.:II, 1044)

Feyz-i Kâşânî (ö. 1090/1679), şehid olarak adını andığı Hallâc'ın Hakk'a doğru farklı bir yoldan gittiğini onun yolunun darağacına asılmak olduğunu söyler. Kâşânî'ye göre Hakk yolunda Mansûr gibi Hakk'tan başka herşeyden uzak olup aşk yolunda benlik yükünü atmak gerekir:

از رموز عشق حلاج شهید
بر سر آن دار میگوید سخن

Şehid Hallâc aşkın sırrından

O darağacının başında söz söyler.

(Feyz-i Kâşânî, 1366 hş.: 319)

اینجمع سحرخیزان، زو شیفته مسجد
منصور انالحق گوی، آویخته برداری

Seher vakti kalkanların hepsi, mescidin aşıkları

Enelhak diyen Mansûr, bir darağacına asılmış.

(Feyz-i Kâşânî, 1366 hş.: 390)

هر کسی را سوی حق از مسلکی ره میدهند

راه حق منصور را جز نردبان دار نیست

Herkes Hakk'a doğru farklı tarz bir yoldan gider

Hakk'ın yolu Mansûr'a darağacının merdiveninden başkası değildir.

(Feyz-i Kâşânî, 1366 hş.: 60)

در راه حق منصور باش از هرچه جز حق دور باش

در راه عشق حق فکن از خویش بار خویشتن

Mansûr'un Hak yolunda ol Hakk'tan başka herşeyden uzak ol

Hakk'ın aşk yolunda benlik yükünü at kendinden.

(Feyz-i Kâşânî, 1366 hş.: 339)

SONUÇ

Aşk uğruna zulme maruz kalan ve öldürülen herkes için bir model haline gelen Hallâc, bütün İslâm coğrafyasında birçok şiirde karşımıza çıkar. Şiirlerde daha çok babasının adı Mansûr (muzaffer kişi) ile anılan ünlü şehit mutasavvıfın darağacında sonlanan hayatı, şiirlerde aşkın sırrını söyleyen herkesi için ikaz için bir örnek olarak gösterilir. Aşk için kendi hayatıyla şahitlik yapan ve abdestini kanla alan aşkın gerçek şehidi Hallâc, her şairin olmak istediği biriydi. İran şiir geleneği büyük ölçüde Hallâc'tan etkilenmiştir. Rûzbihân-ı Baklî onun eserini günümüze gelmesini aynı zamanda Hallâc'ın sözleri üzerine yazdığı tefsirlerle onun daha iyi anlaşılabilmesini sağlamıştır. İran'daki Hallâc geleneğinin başlıca temsilcilerinden olan Feridüddîn Attâr, Tezkiretü'l Evliyâ eserinde Hallâc'ın hayatını, çektiği ızdırabı anlatarak birçok tasavvuf ehlini etkilemiştir. Attâr'ın Hallâc'ın idamıyla ilgili ayrıntılı olarak anlattıkları sonradan yazılan çoğu kitapta tekrarlanmıştır. Farsça yazan mutasavvıf şairlerin en büyüğü kabul edilen Mevlânâ'da şiirlerinde daha çok Mansûr (Allah'ın yardımıyla galip gelen) ismiyle onun adını anmış, yaşadığı acı sona atıfta bulunmuştur.

Trajik hayatıyla bir âşık timsali kabul edilen Hallâc-ı Mansûr'un ismi özellikle ilahi aşkı anlatmak isteyen Klasik Fars edebiyatı şairleri tarafından sıkça anılmıştır. İran'da adının geçmediği şiir neredeyse yoktur. Bu şiirlerde darağacına ve âşığın talihsizliğine atıflarda bulunulur. Onun ismiyle birlikte sembolleşen darağacı, enelhak ve sır, Dicle nehri, kül, ateş, kan, aşk, âşık kelimeleri şiirlerde sıklıkla yer almıştır. O, şiirlerde hem aşk uğruna canından vazgeçen örnek bir âşık hem de yolundan gidilmesi gereken bir mürşid olmuştur. Tasavvufun önde gelenleri, ünlü sûfîler ondan hep iyilikle ve övgüyle bahsederler. Özellikle Senâî, Attâr ve Mevlânâ gibi sûfî şairler bunlar arasındadır; onu adeta bir mürşid görerek onun düşüncelerinden etkilenmiş ve bunu şiirlerine yansıtmışlardır. Onlar, Hallâc'ın değişik dönemlerdeki görünüşleri gibidirler.

KAYNAKÇA

Ağırman, F. ve Bekalp, B. (2012). Hallâc-ı Mansûr'da Tanrı-Varlık ve Benlik Problemi. *Felsefe*

- Dünyası*, 1(55), 84-98.
- Aynülkudât Hemedânî. (2015). *Temhîdât Aşk ve Hakikat Üzerine Konuşmalar* (Edt. Ercan Kara). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bakış, R. (2010). *Hallâc'a Göre Varlık ve Dîmî Tecrübe*. Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Bilgin, O. (1995). "Fahreddîn-i Irâkî". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 12: 84-86. İstanbul: TDV Yayınları.
- Câmî, Abdurrahman. (2011). *Evlîya Menkıbeleri (Nefehâtü'l-Üns)* (Haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Câmî, Abdurrahman. (1858 hş.). *Nefehâtü'l-Üns* (Tsh.: Movlevî, Gulâm İsâ). pdf.
- Cebecioğlu, E. (1988). Hallâc-ı Mansûr. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 30(1), 329-350.
- Celâleddîn-i Movlevî Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Belhî Şemsî Rûmî. (1336 hş.). *Dovre-i Kâmil-i Mesnevî-i Mânevî* (Tsh. Reynold Nicholson). Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- Ceylan, Ö. (2007). *Tasavvufî Şiir Şerhleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Çakmaklıoğlu, M. M. (2005). Hallâc'ın "Ene'l-Hakk" Sözü Bağlamında Mevlânâ'nın Şatahât Yorumu. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 6 (15), 191-223.
- Çelebi, U. Â. (2017). *Ulu Ârif Çelebi'nin Farsça Divanı ve Çevirisi* (Çev. Veyis Değirmençay). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Doğrul, Ö. R. (2008). *İslamiyet'in Getirdiği Tasavvuf*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Ebû Saîd Ebu'l-Hayr. (1334 hş.). *Sohenân-i Manzûm-i Ebû Saîd Ebu'l-Hayr* (Tsh. Saîd Nefîsî). Tahran: İntişârât-i Ketâbhâne-yi Senâî.
- Ebü'l-Mecd Meccûd b. Âdem es-Senâî-yi Gaznevî. (1394 hş.). *Hadîkatü'l-hakîka Şerîatü't-tarîka* (Tsh. Moderris-i Razavî) I-II. Tahran: Çâphâne-i Sipehr.
- Evhadüddîn-i Merâgî. (1360 hş.). *Külliyât-i Evhadüddîn-i Merâgî* (Tsh. Said Nefîsî). Tahran: Emîr Kebîr.
- Fahreddîn-i Irâkî. (1362 hş.). *Külliyât-i Divân-i Fahreddîn-i Irâkî* (Tsh. Said Nefîsî). Tahran: Sâzmân-i İntişârât-i Câvîdân.
- Ferîdüddîn Attâr. (1382 hş.). *Merdân-i Hodâ Nigârîş-i Diger ez Tezkiretü'l-Evlîyâ* (Haz.: Muhammed Bakir Sadrâ). Tahran: Encümen-i Edeb-i Emîr Kebîr.
- Ferîdüddîn Attâr. (1984). *Tezkiretü'l-Evlîyâ* (Haz.: Süleyman Uludağ). Bursa: İlim ve Kültür Yayınları.
- Feyz-i Kâşânî. (1366 hş.). *Külliyât-i Eşâr-i Mevlânâ Feyz-i Kâşânî* (Tsh. Muhammed Peymân). Tahran: İntişârât-i Ketâbhâne-i Senâî.
- Gürer, B. (2017). Övgü ve Yergi Bağlamında Sûfîlerin Nazarında Hallâc-ı Mansûr. *ILTED*, (47),

171-197.

Hâce Şemsuddîn Muhammed Hâfız-ı Şîrâzî. (1361 hş.). *Dîvân-i Hâfız* (Nşr. Seyyid Ebu'l-Kâsım İncü-yi Şîrâzî). Tahran: İntişârât-i Cavidân.

Hâcû-yi Kirmânî. (1369 hş.). *Dîvân-i Eşâr-i Hâcû-yi Kirmânî* (Tsh. Ahmed Süheyli Hânsârî). Tahran: İntişârât-i Pâjeng.

Hâkîm Senâî-yi Gaznevî. (1341 hş.). *Dîvân-i Hakîm Ebü'l-Mecd Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî* (Tsh. Muderris Rezevî). Tahran: Ketâbhâne-i İbn-i Sînâ.

Hallâc-ı Mansûr. (2012). *Tavasın "Enel Hak"* (Çev. Yaşar Günenç). İstanbul: Yaba Yayınları.

Herevî, Huseyn Alî, (1367 hş.). *Şerh-i Ğazelhâ-yi Hâfız I-III*. Tahran: Ferheng Yayınevi.

Hurremşâhî, Bahâuddîn. (1372 hş.). *Hâfıznâme I-II*. Tahran: İntişârât-i Surûş.

Kanar, M. (2016). *Büyük Farsça - Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.

Kemâlüddîn Muhteşem-i Kâşânî. (1380 hş.). *Heft Dîvân-i Muhteşem-i Kâşânî*. I-II. Tahran: Mîrâs-i Mektûb.

Kemâlüddîn Vahşî-yi Bâfkî. (1392 hş.). *Dîvân-i Vahşî-yi Bâfkî*. Tahran: Neşr-i Sâlis.

Kılıç, M. E. (2007). "Ni'metullâh-ı Velî". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 33: 133-135. İstanbul: TDV Yayınları.

Massignon, M. Louis. (2006). *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi* (Çev. İsmet Birkan) I. Ankara: Ardıç Yayınları.

Mevlânâ Celâleddîn-i Muhammed Belhî. (1361 hş.). *Külliyât-i Mesnevî-i Ma'nevî*. Tahran: İntişârât-i Pegâh.

Mevlânâ Celâleddîn-i Muhammed Meşhur be Movlevî. (ts.). *Külliyât-i Dîvân-i Şems* (Tsh.: Bediüzzamân Furûzânfer). Pdf.

Mevlâyî, Muhammed Server (1368 hş.). *Tecelli-yi Ustûre Der Dîvân-i Hâfız*. Tahran.

Niyâzî-i Kadîm. (2008). *Hallâc-ı Mansûr Menâkıbnâmesi* (Haz. Mustafa Tatçı). İstanbul: H Yayınları.

Nevber, A. Ş. (1377 hş.). *Bâztâb-i Şehsiyet-i Hallâc der Endişe-i Şâirân-i Bozorg*. *Keyhân Endişe*, (81). Erişim adresi <http://ensani.ir/fa/article/بازتاب-شخصیت-حلاج-در-اندیشه-شاعران-بزرگ>

Nûrüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Câmî. (1378 hş.). *Dîvân-i Câmî*. (Tsh. İ'lâhân Efsahzâd) I-II. Tahran: Merkez-i Mutâlâ'ât-i İrânî.

Sâib-i Tebrîzî. (1365 hş.). *Dîvân-i Sâib-i Tebrîzî* (Haz. Muhammed Kahremân) II. Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî.

Sadıkoğlu, S. C. (2008). "Sâib-i Tebrîzî". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 35: 541-542. İstanbul: TDV Yayınları.

Schimmel, A. (2018). *İslâmın Mistik Boyutları*. İstanbul: Alfa Yayınları.

-----, A. (2014). *Tasavvuf Edebiyatı* (Çev. Humeyra Mermer, Bayram Akbulut), *İslâm Mede-*

- niyeti Araştırmaları Dergisi, 1(1), 182-195.
- Senâî-yi Gaznevî. (1302 hş.). *Tarîku't- tahkîk*. <https://ael.af///wp-content/uploads/2016/03/tariq-ul-tahqiye-sanayee.pdf>
- Seyf-i Muhammed Fergânî. (1364 hş.). *Dîvân-i Seyf-i Fergânî* (Tsh. Zebîhullah Safâ) I-III. Tahran: İntişârât-i Firdevsî.
- Sultan Veled. (2016). *Sultan Veled Divanı* (Haz. Veyis Değirmençay). İstanbul: Demavend Yayınları.
- Şâh Ni'metullâh-ı Velî. (1378 hş.). *Gozîde-i Gazeliyyât-i Şâh Ni'metullâh-ı Velî* (Tsh. Cevâd Nûr-behş). Tahran: İntişârât-i Yeldâb Kalem.
- Şâh Ni'metullâh-ı Velî. (ts.). *Dîvân-i Seyyid Nureddin Şâh Ni'metullâh-ı Velî* (Tsh. Said Nefisî, M. Dervîş). Tahran: İntişârât-i İlmî.
- Şeyh Ferîdüddin Muhammed Attâr Nîşâbûrî. (1376 hş.). *Dîvân-i Attâr* (Tsh. Bediüzzâmân Furûzânfer). Tahran: İntişârât-i Nigâh.
- Şeyh Ferîdüddin Muhammed Attâr Nîşâbûrî. (1342 hş.). *Mecmûe-i Metûn-i Fârsî Mantıku't-tayr XV* (Tsh. Seyyid Sâdık Govherîn). Tahran: İntişârât-i Bingâh-i Tercüme ve Neşr-i Ketâb.
- Şihyeva, S. (2007). Ârif Mevlâna'nın Ruhî Durumu: «Ene'l-Hakk» ve «Hâmûş» Arasında. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (22), 187-205.
- Okumuş, Ö. (1993). "Câmî, Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 7: 94-99. İstanbul: TDV Yayınları.
- Örs, D. (2012). "Vahşî-i Bâfkî". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 40: 449-450. İstanbul: TDV Yayınları.
- Özen, Ş. (1999). "İbn Süreyc, Ebü'l-Abbas". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 20: 363-366. İstanbul: TDV Yayınları.
- Öztürk, Y. N. (1999). *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar* (7. Baskı). İstanbul: Yeni Boyut.
- Öztürk, Y. N. (2012). *Enel Hak İsyanı Hallâc-ı Mansûr (Darağacında Miraç) I-II*. İstanbul: Yeni Boyut.
- Uludağ, S. (1997). "Hallâc-ı Mansûr". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 15: 377-381. İstanbul: TDV Yayınları.
- , S. (2006). "Nâsût". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 32: 431-432. İstanbul: TDV Yayınları.
- , S. (2008). "Rü'yet". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 35: 310-311. İstanbul: TDV Yayınları.
- , S. (2010). "Şerh-i Şathiyyât". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 38: 568-569. İstanbul: TDV Yayınları.
- Tokmak, A. N. (1995). "Evhadüddîn-i Merâgî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 11: 520-521. Ankara: TDV Yayınları.

- Tuğyânî, İ. (1381 hş.). *Şerh-i Muşkilât-i Hadîka-i Senâî*. İsfahan: İntişârât-i Dânişgâh-ı İsfahan.
- Yazıcı, T. (1997). "Hâfız-ı Şîrâzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 15: 103-106. İstanbul: TDV Yayınları.
- Yemînî, P. (1389 hş.). Hallâc der Zihn ve Zebân-i Hâfız. *Mâhnâme-i Hâfız*, (68), 52-55.
- Yıldırım, N. (2006). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Yılmaz, H. K. (2016). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Zerrînkûb, Abdulhuseyn. (1386 hş.). *Costucû der Tasavvuf-i İrân*. Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- <https://ganjoor.net/>
- <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/>